

UOT 1(091)

Faiq Ələkbərli

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

fə.l.f.d., dosent

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ FƏLSƏFƏ TARİXİ VƏ SOSIAL-SİYASİ MƏSƏLƏLƏR

Məqalədə göstərilir ki, Y.V.Çəmənəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərindəki ziddiyyətlər onun ən azı üç fərqli quruluşda yaşayıb yaratması ilə bağlı olmuşdur. Onun Çar Rusiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarında türkçülük və yeniləşmə ideyaları ön planda olmuş, islamçılıq məsələsində isə loyal mövqedən yanaşmışdır. Ancaq dövlətin süqutundan sonra bir müddət Avropada yaşayan Çəmənəminli daha sonra zorla sovetləşdirilmiş Quzey Azərbaycana qayıtmışdır. Çəmənəminli islamçılığa münasibətdə daha radikal mövqe tutmaqla yanaşı, “azəriçilik” nəzəriyyəsini də təbliğ etmişdir. Onun Sovet Azərbaycanı dövründə təbliğ etdiyi “azəriçilik” nəzəriyyəsi türklüyə əsaslansa da müəyyən qədər qüsurlu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin adından qaynaqlanan azəriçilik nəzəriyyəsinə əsasən antik dövrdə mövcud olmuş mağların təlimini zərdüştlüklə əlaqələndirmiş və qədim Azərbaycan xalqının dini-fəlsəfi təliminin də atəşpərəstlik olduğuna inanmışdır. Doğrudur, o bu zaman zərdüştlüyün farslara aid olmadığını, ancaq Midiyanın süqutundan sonra farslar tərəfindən təhrif olunduğunu iddia etmişdir. Bu baxımdan onun qədim dövrdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixini araşdırılmağa yönəldilmiş tədqiqatlarında muğlar və ona aid etdiyi zərdüştlük mühüm yer tutmuşdur. Bütövlükdə, Y.V.Çəmənəminlinin Türk dünyagörüşünün, Türk fəlsəfəsinin, türk mədəniyyətinin yenidən dirçəlişində xeyli payı olmuşdur. O, Türkçülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində səmimi olmuş, bu yolda uzun müddət mücadilə vermişdir.

Məqsəd – Y.V.Çəmənəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərini, o cümlədən türkçülük, turançılıq ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədiqatın nəticələri – Y.V.Çəmənəminlinin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: *islamçılıq, milli maarifçilik, tənqidçilik, avropaçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq*

Giriş

Azərbaycan mütəfəkkiri Yusif Vəzir Çəmənəminli 12 sentyabr 1887-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Yusif Vəzirin atası Məşədi Mirbaba Mirabdulla oğlu Vəzirov Şuşa bəylərindən olub, onun bəyliyi 1873-cü ilin aprelində Şuşa qəza idarəsi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Onun daşdığı Vəzirov soyadı 18-ci əsr Qarabağ xanı İbrahimxəlilin nüfuzlu vəzirlərindən biri olan Mirzə Əliməmmədəğanın tutduğu vəzir vəzifəsinə bağlı olaraq ortaya çıxmış, daha sonra nəsilən-nəsilə keçmişdir.

Həyatının ilk iyirmi ilini Şuşada keçirən Yusif Vəzirin yaşadığı dövrdə Şuşada

“Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” kimi ədəbi məclislər fəaliyyət göstərir, ziyalıların “üçüncü qrupu” - “teatr xadimləri” yetişirdi. O, sonralar yazırdı ki, Haşım bəy Vəzirov Şekspirin “Otello”-sunu türkcəyə çevirmişdi, xalq ədəbiyyatını toplardı. Yayda Ə.Haqqverdiyevin və şəhərə dönmüş müəllimlərin köməyi ilə teatr tamaşası verərdilər. Geniş kütlə Mirzə Fətəlinin və Ə.Haqqverdiyevin əsərləri ilə ilk dəfə tanış olurdu. Y.V.Çəmənəminli “Teatr pərəstişkarı” adlı məqaləsində “təbiətən mütəvaze, demokrat bir adam olan” Ə.Haqqverdiyevin 1905-ci ildən etibarən onları da səhnəyə cəlb etdiyindən söhbət açırdı. Ədibə daha çox təsir edən hadisə “Molla Nəsrəddin”-in nəşrə başlaması olub. Jurnalın ilk nömrəsi ilə tanışlıq Y.V.Çəmənəminlidə yazıçılıq arzusunu gücləndirmiş o, karikatura və yazılarını bu jurnala göndərmişdir (1, s.6).

1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri, terror təşkilatları Quzey Azərbaycanın bir çox bölgəsində olduğu kimi, Şuşada da azərbaycanlıları qətl edir, dəhşətli cinayətlər törədirdi. Şəhərdə vəziyyət həddindən artıq gərgin idi. Buna görə Şuşa realni məktəbini tərk etmək məcburiyyətində qalan Yusif Vəzir, 1906-cı Bakıya gələrək buradakı Bakı Realni məktəbin altıncı sinfinə daxil olmuşdur.

1909-cu ildə Bakı Realni məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün öncə S.Peterburqa üz tutan Yusif Vəzir sənədlərini Mülki Mühəndislər İnstitutuna versə də, daha sonra bundan vaz keçib. S.Peterburqda qaldığı vaxtdan istifadə edib məşhur “Cənnətin qəbz” hekayəsini və ...Qafqazın məşhur milli qəhrəmanı olan Şeyx Şamili yada salaraq ona şeir həsr edib (2, s.20).

Daha sonra o, Peterburqdan Aşqabada qayıdır və burada qaldığı müddətdə latın əlifbasını öyrənməyə başlayıb. Sonra isə Özbəkistanın hazırki paytaxtı Daşkəndə gedib altı ay kursda oxuyur və Daşkənd gimnaziyasında imtahan verib universitetə girmək hüququ qazanıb.

Yusif Vəzir 1910-cu ildə Kiyevə gedərək Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuş, Bakıda nəşr olunan qəzet-jurnallara məqalələr göndərmişdir. O, Kiyevin ali məktəblərində təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrdən ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti təşkil etmişdi. Yusif Vəzirin xalq nağıllarından götürülmüş uşaqlar üçün yazdığı məşhur “Məlik Məmməd” nağılı 1910-cu ildə Kiyevdə yazılmış və 1911-ci ildə kitabça şəklində həmin nəşriyyatda çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir “Məlik Məmməd” adlı xalq nağılını “Əli Xan Çəmənəminli” imzası altında yayınlamışdır.

Yusif Vəzir 1912-ci ildə “Yeddi hekayə”, 1913-cü ildə isə “Həyat səhifələri” adlı kitablarını Kiyevdə çap etdirib. Onların hər nüsxəsinin Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərliyə göndərib. Firudin bəy Köçərli kitabçaları aldıqdan sonra Qoridən Kiyevə göndərdiyi məktublarla Yusif Vəzir yaradıcılığına, onun mədəniyyət sahəsində xidmətlərinə yüksək qiymət verib.

Beləliklə, Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik həyatı ədəbi və elmi sahədə çox əlverişli olmuşdu. O zaman o, dini məsələ, qadın məsələləri və uşaq tərbiyəsi ilə son dərəcə maraqlanmışdı. Nəticədə “Arvadlarımızın halı”, “Qanlı göz yaşları”, “Ana və analıq” kitabları meydana çıxıb. 1915-ci ildə İDünya müharibəsinin gedişi ilə əlaqədar olaraq Almaniya hücumundan çəkinən çar hökuməti Kiyev Universitetini müvəqqəti olaraq Saratova köçürdüüyü üçün Yusif Vəzir universiteti 1915-ci ildə Saratovda bitirib. O, universiteti bitirdikdən sonra Saratov məhkəmə palatasında hakimlik vəzifəsinə namizəd qəbul olunmuşdur. Yusif Vəzirin tutduğu vəzifə maaşsız olduğu üçün bir neçə aydan sonra başqa iş axtarmaq üçün Kiyevə qayıtmış və “Zemstvo” təşkilatına daxil olub cəbhəyə getmişdir.

1917-ci il Fevral burjua inqilabı baş verən zaman Yusif Vəzir Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələri ətrafına toplayaraq Türk Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsi “Musavat”-ın Kiyev şöbəsini yaratmışdır. Həmin şöbəyə sədr seçilən Yusif Vəzir Ukrayna Respublikası ya-

randıqdan sonra Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kiyevdə diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdur. Yenicə işə başlamış diplomatik nümayəndəliyin əsas məqsədi Azərbaycanı Ukrayna ictimaiyyətinə tanımaq idi. Ona görə də onlar müsəmirələr təşkil etməklə bərabər, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarəti və iqtisadiyyatı haqqında çoxlu məqalələr yazıb mətbuatda çap etdirmişlər.

Beləliklə, 1917-ci ilin əvvəllərində Kiyevdə siyasi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Koloniyası Rəyasət Heyətinin 1919-cu il sentyabrın 21-də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Ukrayna Mərkəzi Radası günlərində “Müsəvat” partiyasının Kiyev komitəsinin sədri Yusif bəy Vəzirovun başçılığı altında buradakı Azərbaycan Koloniyası komitə ətrafında birləşərək Ukraynanın siyasi həyatının bütün sahələrində fəal iştirak edirdi (1, s.8).

O, 1919-cu ilin yazında Quzey Azərbaycana-Bakıya qayıtdıqda öncə “Azərbaycan” qəzetində “Xarici siyasətimiz”, “Milli və mədəni islərimiz” başlığı ilə silsilə məqalələrini çap etdirib. Daha sonra Azərbaycan Cumhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin təklifi ilə o, 1919-cu ilin payızında respublikanın səfiri kimi İstanbula göndərilib. Yusif Vəzir İstanbula diplomatik işlə məşğul olmaqla yanaşı, öz ədəbi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Belə ki, Azərbaycanı və ədəbiyyatımızı Türk aləminə tanımaq üçün elmi müşahidələrlə zəngin olan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı kitablarını yazmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən ilhaq olunub sözdə “Sovet hakimiyyəti” qurulduqdan sonra Yusif Vəzir İstanbula tutduğu elçi vəzifəsinin artıq bitmiş olduğunu elan edib, Parisdə Siyasi Elmlər İnstitutunun Diplomatika fakültəsində təhsil alan kiçik qardaşı Mirabdulla Vəzirovun yanına getmişdir. Fransada hər hansı bir əcnəbinin hüquq sahəsi üzrə işləməsi qeyri-mümkün olduğu üçün Yusif Vəzir maddi vəziyyətinin ağır olması ilə əlaqədar məcbur olub Paris yaxınlığındakı Klişi adlı şəhərə köçüb öncə Lokomativ, sonralar isə avtomobil zavodlarında fəhləlik etmişdir. O, “Paris xəbərləri” qəzeti ilə də əməkdaşlıq edib “Şərq məktubları” başlığı altında müxtəlif yönlü məqalələr yazmışdır. Yusif Vəzirin qardaşı Mirabdulla 1922-ci ildə təhsilini başa vurub Paris banklarının birində məmur işləməyə başlasa da, 1924-cü ildə qəflətən xəstələnmişdir. Mirabdullanın on üç ay davam edən xəstəliyi ölümə nəticələnmişdir (3, s.57-61).

1925-ci ildə yeganə qardaşı Mirabdulla Vəzirov Parisdə vəfat etdikdən sonra Yusif Vəzir vətəninə qayıdır.

Qürbət ellərdən vətəninə qayıtmış Yusif Vəzir ilk öncə “Bakı işçisi” nəşriyyatında bədii şöbənin redaktoru, sonralar Dövlət Plan Komitəsinin ictimai-mədəni bölməsində ixtisası üzrə vəkil işləmiş və eyni zamanda müəllimliklə də məşğul olmağa başlamışdı. Öncə, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq və pedaqoji fakültəsində, sonralar isə Pedaqoji, Tibb və Neft İnstitutlarında Azərbaycan və rus dilləri kafedrasında dərs demişdi. Eyni zamanda Yusif Vəzir Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-Azərbaycanca lügət”in müəlliflərindən biri olmuşdu. Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılmasında da Yusif Vəzir Çəmənəziminlinin böyük xidməti olmuşdur.

Yusif Vəzir 1930-35-ci illərdə Azərbaycan Neft İnstitutunda işləyərkən, (o vaxtlar həmin institutda çıxan “Əzizbəyov adına Azərbaycan Qızıl bayraqlı Neft İnstitutunun əxbəri” jurnalında “Neft və onun tarixi” adlı məqaləsi ilə bərabər bir çox məqalələr yazıb çap etdirmişdir. Yusif Vəzir bir çox hekayələrini “Maarif və mədəniyyət” jurnalında və başqa mətbuat orqanlarında çap etdirir. Sonralar isə “Qızlar bulağı”, “Studentlər”, “1917-ci il” adlı romanlarını çap etdirmişdir. 1935-ci ildə “Həzrəti-Şəhriyar” adlı komik pyesini bitirən Yusif Vəzirin bu komediyası, ilk dəfə 1980-ci ildən incəsənət toplusu “Qobustan” jurnalının 4-cü sayında çap olunmuşdu.

Dünyada geniş tanınmış və bestsellerə çevrilmiş “Əli və Nino” əsərinin Yusif Vəzir Cəmənəmzinin qələmindən çıxdığını iddia edən ədəbiyyatşünaslar var.

Yusif Vəzir tərcümələr üzərində də işləmiş, L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinin, V.Hüqonun və başqa yazıçıların bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. O, kino-senarilərin tərcüməsi işində də fəal iştirak etmişdi. Yusif Vəzir 1937-ci ilin aprel ayında tamamladığı “İki od arasında” adlı tarixi romanı işdən çıxarıldığı üçün çap etdirə bilməmişdi. Öz sağlığında nəşr etdirmək qismət olmayan Yusif Vəzirin bu tarixi romanı ilk dəfə 1964-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında müəyyən ixtisarla “Qan içində” adı ilə çapdan çıxmışdı.

1937-ci il Sovet repressiyasının ən çətin illərindən biri idi ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı da öz növbəsində (digər sovet qurumları kimi) ciddi cəhdlə “sıralarını təmizləyirdi”. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir də hədəf alınmış ziyalılar arasında idi. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinə qədərki dövrdə xurafatı, mövhumatı tənqid edəcək qədər cəsarətli yazıçı olduğunu deyərək özünü müdafiə etməyə çalışmışdır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının III Plenumunda (mart, 1937-ci il) İttifaqın sədri, Yusif Vəzir dədaxil olmaqla bir sıra yazıçını tənqid atəşinə tutmuşdu. 1937-ci ilin yayında “Ədəbiyyat” qəzetində Cəmənəmzinə əks-inqilabçı olmaqda ittiham edən yeddi məqalə çap edildi. Onu “Studentlər” və “Qızlar bulağı” kimi romanlarında mənfi obrazlar vasitəsilə əks-inqilabi fikirlər təbliğ etməkdə ittiham edirdilər. İçində olduğu təhlükəni dərk edən Cəmənəmzinli əlyazmalarının böyük bir hissəsini yandırır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarılan Yusif Vəzir, bununla da iş tapmaq imkanını itirmişdir.

Həyatını xalqın istiqlaliyyətinə və tərəqqisinə həsr edən Yusif Vəzir 1937-ci il may ayının 20-də Azərbaycan K(b)P-nın Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağirova ərizə ilə müraciət etmişdir. Yusif Vəzir M.C.Bağirova yazdığı ərizənin cavabının gəlməsindən əlini üzərək 1937-ci il iyun ayının 8-də Ümumittifaq K(b)P-nın baş katibi İ.V.Stalinə də ərizə ilə müraciət etmişdir. Bu ərizədən də cavab ala bilməyən Yusif Vəzir 20–25 gün Moskvada qalır Stalinə yazdığı ərizə barədə Mərkəzi Komitəyə üz tutmuşdur. Lakin ordan da heç bir cavab ala bilməyən Yusif Vəzir çarəsiz vəziyyətdə Bakıya qayıtmışdır.

1938-ci ildə “Kommunist” qəzetində çıxan bir elanda bildirilirdi ki, Özbəkistan SSR-nin Urgənc şəhərindəki Xarəzm Vilayət Pedaqoji institutunda rus dilində dərs deməyə müəllim yeri tutmaq üçün müsabiqə elan olunub. Yusif Vəzir sənədlərini toplayıb Urgənc şəhərinə göndərir və müsabiqədən keçib rektorluqdan dəvət alır. 1938-ci ilin avqust ayında Yusif Vəzir Urgəncə yola düşür. O, Urgənc Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim və eyni zamanda institut kitabxanasına müdir təyin olunur.

1940-cı il yanvar ayının 25-də Yusif Vəzir Ürgəncdə həbs edilib Bakıya gətirilir (4, s.200). O, altı aya yaxın Keşlə həbs düşərgəsində saxlanıldıqdan sonra 1940-cı il iyunun 11-də “Xüsusi müşavirə”nin qərarı ilə 8 il müddətinə islah-əmək düşərgəsində həbs cəzasına məhkum edilir (4, 203).

Beləliklə, Yusif Vəziri iyul ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsinə göndərirlər... O, 1943-cü il yanvar ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsində ürək tutmasından (ya daaclıqdan) vəfat etmişdir. 1943-cü il yanvarın 4-də Yusif Vəzir Cəmənəmzinli Betluqa çayının sahilindəki qəbristanlıqda dəfn olunub.

Onun əsas elmi və bədii əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan”, “Qızlar bulağı”, “Studentlər”, “Qan içində” (“İki od arasında”), “Əli və Nino” (müəllifi mübahisəlidir), “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Xarici siyasətimiz”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Litva tatarlarının tarixi”, “Biz kimik və

istədiyimiz nədir” və b.

Y.V.Çəmənəminlinin fəlsəfə tarixinə aid baxışları

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Yusif Vəzir Çəmənəminli Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixində mühüm yer tutmuş aydınlarımızdan biridir. O, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində Türk ədəbiyyat tarixini araşdırmış, bu zaman müəyyən qədər ictimai-fəlsəfi fikir tariximizə aid şərhlər vermiş, eləcə də sosial fəlsəfə ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Y.V.Çəmənəminliyə görə ədəbiyyat iki qismdən, yəni şifahi və yazılıdan ibarət olub, onun birincisi birmənalı şəkildə Türk xalqının fikir qüvvəsinin və zehninə məhsuludur: “Şifahi ədəbiyyatımız Türk milləti qədər qədimdir. Yazılı ədəbiyyatımız başqa bir yolla inkişaf edib. Ədəbiyyat getdikcə saraylardan; əşraf və əyan məclislərindən xalqa doğru enməyə başlayıb. Və uzun müddət fars bürokratizmi ilə Türk demokratizmi mübarizə etmiş və axırda Türk xəlqçiliyi qələbə çalmışdır” (5, s.117).

Əvvəlcə, şifahi ədəbiyyatla bağlı məlumat verən, nümunələr gətirən Çəmənəminli daha sonra yazılı ədəbiyyata müraciət etmiş, bu zaman ilk olaraq Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini şərh etməyə çalışmışdır. Məsələn, Nəsiminin hürufi, müəlliminin də Fəzlullah Nəimi olmasını diqqətə çatdıran Çəmənəminliyə görə, onun fəlsəfəsi elə Fəzlullah Nəiminin fəlsəfəsidir. Onun fikrincə, Fəzlullaha aid “Cavidannamə”ni oxumaqla Nəsiminin fəlsəfi dünyagörüşünü dərk etmək mümkündür: “Nəsimi diyari-Rumə səyahəti əsnasında hürufiliyi açıqcasına nəşr eyləyirdi. Hələb şəhərində bulunarkən cəzbi-allahiyyə məğlub olur” (5, s.124).

Daha sonra Şah İsmayıl Xətayinin tərcümey-halı haqqında qısa məlumat verən Çəmənəminliyə görə, böyük hökmdar Şah İsmayıl ilə böyük şair-mütəfəkkir Xətayi arasında fərq azdır; eyni mətnə və qüvvətli iman da şeirini başdan-başa doldurur. O, yazırdı: “Xətayinin şeirlərini üç qismə ayırmaq olar: dini, fəlsəfi və eşqə dair. Bizcə ən əhəmiyyətli şeirləri də fəlsəfəyə daırdır. Bu şeirlərdə Xətayi böyük, qəvi və mətin şəxsiyyətdən bəhs edir. Qəvi şəxsiyyəti tərif etmək üçün bu misralara müraciət edilməlidir:

*Cümlə əşyada zühur edən kəlamımdır mənim,
Xələti-ərzi-səma sirri qiyamımdır mənim.
Vaqif oldum çün zəminü asımanın gəncinə,
Cismimin sultanıyam, aləm qulamımdır mənim (5, s.127).*

Xətayinin bu fikirləri ilə əsasən razılaşan Çəmənəminli də hesab edirdi ki, qəvi şəxsiyyət əzəlidir: “Varlıq eylə var idi, onun sirrlərinə vaqif idi və bütün kainatı vələlərin şahididir. Həqq ilə şəxsiyyət dostdurlar, yaxındırlar. İki qüvvə ümumi sirrə malikdir. Şəxsiyyəti yaradan Həqdir, lakin Həqdən şəxsiyyəti vücuda gətirən səbəb inkardır” (5, 127-128). O, buna misal kimi Xətayinin “Ey Xətayi, həqqi bilib tanımışam bigüman, Onun üçün ox yaratdı, mən ona inkar idim”, – beytini göstərmişdir.

Çəmənəminli daha sonra Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında da bilgi vermiş, onun Türk şair-mütəfəkkirləri arasında tutduğu yüksək mövqeyi ifadə etmişdir.

Onun fikrincə, milliyyət hissini birinci dəfə hiss edən, intibahın dəlili olan kriticizmdən istifadə edən Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən Mirzə Fətəli Axundzadə ilə Qasım bəy Zakir birlikdə tənqid dövrünün nəsr və nəzmdə banisi sayılır. Çəmənəminliyə görə, Axundzadə və Zakir ictimai həyatımızın qüsurlarını görüb, eynilə göstərən mütəfəkkirlər olublar (5, s.133-134). O, yazırdı: “Zakiri tam mənası ilə milliləşdirən, bizim ağacın meyvəsi edən şeirlər onun həzliyə və həcvləridirlər. Azərbaycan təbiətinə məxsus zərafət, kina-

yə, kəlayə və bəzən acı rişxənd və köhnələri bəyənməyib, yeni bir şey axtarmaq... Bu nöqtələrdə Zakir bizim ilə həmrüh və həmdərddir” (5, s.136).

Daha sonra Mirzə Kazım bəy, S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabirlə də bağlı məlumatlar verən Çəmənəmənli bir qədər Sabirin yaradıcılığı üzərində çox dayanmışdır. O, yazırdı: “Sabir filosofdur, mürəbbidir, inqilabçıdır, nihilistdir, hamısında da səmimidir... Sabir Zakirin həcvlərindən doğma bir şairdir. Aralarındakı fərq budur ki, Zakir xəstə millətin bir əzasiylə məşğul olmuş, onu məhv edən mikrobları göstərmiş. Sabir isə bütün millət vücudunu təşrih edib onun çürümüş cəhətlərini meydana çıxarır. Zakir məhəlli şairdir; onun əsərlərində “provinçializm” (əyalətçilik) çoxdur. Sabir isə başqa bir zamanda vücuda gəlib, ümumşərqi intibahının şahidi olduğu üçün mövzularını geniş sahələrdən alır. Odur ki, bəzən Sabir azərbaycanlılıqdan çıxıb ümumislam və bəlkə ümuminsaniyyət şairi olur. Sabir ruhən şərqlidir, təmayülün Avropa mədəniyyətinin üftadəsidir. Millətinin mütərəqqi olmasını istər, mədəniləşməsini arzu edər” (5, 140-141).

A.A.Bakıxanov, Nəbati, A.Səhhət, Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad və başqa ziyalılarımızın isə adlarını çəkməklə kifayətlənən Çəmənəmənli, “Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər” bölümünə isə Şirvanlı Fətullah, Baba Nemətullah, Yusif Ziyaəddin Məxdun, Azəri İbrahim Çələbi, Sadiq Əfəndi Şirvani, Mir Həməzə Nigari, Əli bəy Hüseynzadə və başqalarını aid etmişdir.

Çəmənəmənli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri ilə yanaşı, digər məqalələrində də milli fəlsəfə və ictimai fikir tariximizlə az-çox bağlı olan mövzulara toxunmuşdur. O, bu məqalələrində (“Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi”, “Azərbaycanda Zərdüşti adətləri”, “Folklor yolunda” və b.) daha çox qədim dövr və antik çağ Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixindən bəhs etmişdir.

Onun fikrincə, Azərbaycan türklərində fəlsəfi fikirlərin rüşeymləri şifahi ədəbiyyatda öz əksini tapmış, daha sonra yazılı ədəbiyyatda inkişaf etmişdir. O, yazırdı ki, bu fəlsəfi fikrin rüşeymləri isə Kür-Araz mədəniyyətindən başlamış, eyni zamanda İran ilə Turan arasında gedən mübarizələrin zəminində və Böyük Midiya dövründə davam etmişdir: “Tarix göstərir ki, bu mübarizə üçün Şimali Azərbaycan mərkəz təşkil etmiş və nəticədə türk dili qədimdən “Böyük Midiya” adlanan Qaf dağı ilə Həmədan arasında hökmran bir vəziyyət almışdır... Xalq ədəbiyyatımızın tədqiqi yalnız bizim üçün deyil, bütün insaniyyət tarixinə yeni bir səhifə əlavə edəcəyinə iman edənlərdənəm, çünki dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin beşiyi Kür ilə Araz çaylarının arası olmuşdur. Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər” (5, s. 277).

Beləliklə, o, qədim dövrdə Türk fəlsəfəsinin təşəkkülü ilə bağlı yazırdı ki, bunun izi-nə, ilk növbədə şifahi ədəbiyyata aid olan nağıllarda rast gəlmək mümkündür. O, yazırdı: “Nağıl xalq ədəbiyyatının qeyri-ənvaindən daha da qədim olmalıdır, çünki fikir, etiqad və fəlsəfə etibarilə Zərdüştin “Avesta” və hindi-qədimin “Veda”sına yavıqlaşır” (5, s.278).

Maraqlıdır ki, Çəmənəmənli bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim fəlsəfi fikir tarixindən bəhs etdiyi halda, digər tərəfdən bu fəlsəfi fikrin Zərdüştin “Avesta” və hindlilərin “Veda”sı ilə yaxınlığından bəhs etmişdir. Məsələn, o iddia edirdi ki, bütün Azərbaycan Türk nağılları içində tanınmış olan “Məlik Məmməd” nağlında da zərdüştlük və vedalarda olduğu kimi, əsas fikir haqqın nahaqqa qələbə çalmasından ibarətdir. O, yazırdı: “Məlik Məmməd”in fəlsəfəsi təbiətdəki ikiliyi təsvir eləyir. Bir tərəfdə Hürmüzd və onun xəlg etdiyi nur, əbədi həyat, haqq və ədalət, o biri tərəfdə də Əhrimən və güruhu: qaranlıq dünyanın məhsulu divlər, əjdahalar, büxl, həsəd, fəna fikirlər. Bir-birilə əbədi çarpışmada olan bu iki qüvvə Hürmüzdün qələbəsilə nəticələnir. Əbədi həyat bəxş edən, almanı oğurlayan divlər, Zümrüdün balalarını öldürmək istəyən əjdahalar, büxl və həsədə qapılan iki

şahzadə məhv olub gedirlər. Zirək, qüvvətli, təmiz ürəkli Məlik Məmməd isə qurtarır və işıqlı dünyanın bütün səadətinə nail olur” (5, s.278).

Bizcə, Çəmənşəminlinin Türk fəlsəfi fikrini bu formada “Avesta” və “Veda”ya bağlaması məntiqə uyğun deyildir. Çünki burada bəhs olunan “Məlik Məmməd” nağlının özü də İran-aryançı zərdüştlərə təhrif olunmuş, Türk düşüncəsindən kənara sapdırılmışdır. Bu baxımdan Çəmənşəminlinin əvvəlcə “Məlik Məmməd” nağlı ilə “Avesta” fəlsəfəsini eyniləşdirməsi, üstəlik tək Tanrıçılığı Sami irqinə aid etməsi, daha sonra da Zərdüşti və onun “Avesta”sını Azərbaycan mədəniyyəti ilə əlaqələndirməsi doğru sayıla bilməz. O, yazırdı: ““Məlik Məmməd”dəki mücadilə haqq və işığın həkmranlığı ilə nəticələndir. “Avesta”nın fəlsəfəsi də bundan ibarətdir. Sami irqindən zühur etmiş dinlərin (yəhudilik, xristianlıq və müsəlmanlıq) tövhidi zərdüştlükdə yoxdur. Vəhdət əvəzində ikilik, kainatda ikilik var və mübarizə hər şeyə əsas olaraq vəz olunmuşdur. Bu mübarizə getdikcə inkişaf edib böyüyür və axırda qaranlığın, div və əjdahaların, paxıl vücudların yox olub, yer üzündən qaib olması ilə qurtarır. Zərdüştlükdə dini məfkurə dünyada əbədi bir həyat, əbədi işıq, əbədi istirahət və səadət təmin etməkdir. Lakin buna mane olan qara qüvvələr var” (5, s.278-279).

Doğrudur, o, bəzən etiraf edirdi ki, “zərdüşti fəlsəfə və etiqadından doğma nağıllarımız yalnız dil etibarilə türkləşmişlər” (5, s.282). Deməli, onun düşüncəsindən çıxış etsək, birincisi qədim Azərbaycan xalqına aid nağıllar “zərdüşti fəlsəfə və etiqadından doğur”, ikincisi nağıllar dilcə türkcələşir mahiyyətcə yox, üçüncüsü tərəfdən isə nağılların qaynaqları olan zərdüştlük farslara aid olunmur. Maraqlıdır ki, Çəmənşəminli eyni formada “Novruz” bayramını da İran-Aryan mədəniyyətinə deyil Azərbaycan mədəniyyətinə aid edib, hətta iddia edir ki, ümumiyyətlə “İran mədəniyyəti”ni Midiya və Azərbaycan yaratmışdır. O, yazırdı: “İran mədəniyyətinin Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştlüklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yana azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə eləmişlər. “Novruz” və başqa adətlərimiz də o zamanlardan qalmadır. “Novruz” adətinə “Avesta”da rast gəlmiriksə də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır” (5, s.309).

Buradan belə anlaşılır ki, Çəmənşəminli zərdüştlüyü, nağılları, Novruz bayramını azəri ya da muğ adlandırdığı qövmün adına çıxmış, Midiyanın süqutundan sonra parsların hakimiyyət başına keçməsinə baxmayaraq, ancaq ruhani və mədəni həyatın yenə də muğların (azərilərin) əlində qaldığına inanmışdır.

Beləliklə, Çəmənşəminliyə görə atəşpərəstlik və zərdüştilik kimi təlimlər Midiya dövründə, ya da ondan öncə meydana çıxmış, əsas ideoloqları isə muğlar olmuşdur. Onun fikrincə, Zərdüşti də Aranda muğlar arasında dünyaya gəlmiş, “Avesta” və atəşpərəstlik də Azərbaycanda yaranmışdır. Ona görə, bu baxımdan qədim Yunan fəlsəfəsinə ciddi təsir göstərən dünyanın dörd: od, su, hava və torpaq kimi ünsürlərdən ibarət olması nəzəriyyəsi də farslara/parslara deyil, qədim Azərbaycan xalqı olan muğlara, onların muğlar təliminə aid olunmalıdır. Sadəcə, yunan tarixçiləri başda Herodot olmaqla, Əhəmənilər dövründə parslar hakimiyyət başında olduğu üçün, bu fəlsəfəni parsların ya da İranın adına çıxmışlar. Çünki Çəmənşəminliyə görə, Midiyanı məhv edən parslar, çox keçmədən Midiya və Azərbaycanın din və ayinlərini, o cümlədən dörd ünsürlə (od, su, hava və torpaq) bağlı nəzəriyyəni də mənimsəmişlər: “İrandan əvvəl də bu nəzəriyyə (dörd ünsürə aid olan nəzəriyyə nəzərdə tutulur-F.Ə.) Kürlə Araz çaylarının arasında doğulmuş olacaq, çünki Midiya dövlətini inqiraza uğradan parslar, Midiya və Azərbaycanın din və ayinlərini və bütün mədəniyyətini iqtibas etdilər. Zərdüştiliyi İrana bəxş edən azərbaycanlılar İrandakı müəssisələri əsrlərcə idarə etmişlər. Hətta bəzən hökuməti də ələ almağa qalxmışlarsa da, müvəffəq olmamışlar” (5, s.314).

Deməli, onun sözlərindən belə anlaşılır ki, üç min il bundan öncə Azərbaycanda məskən salan muğlar zərdüştlüyün, Novruz bayramının yaradıcısı olmuş, Midiyaya qədər və Midiya dövründə həm hakimiyyəti, həm də ruhani sahəni idarə etmişlər. Ancaq farslar e.ə. 6-cı əsrin ortalarında (e.ə.550-548) Midiyada hakimiyyəti zəbt etdikdən sonra, muğların sadəcə ruhani və mədəni sahələr əllərində qalmış, dəfələrlə cəhd göstərsələr də hakimiyyəti isə yenidən ələ keçirə bilməmişlər. Üstəlik, bizim eranın 7-ci əsrin ortalarında Ərəb Xilafəti yalnız parslara məxsus Sasanlı hakimiyyətini deyil, muğlara aid olan dini-mədəni hakimiyyəti (zərdüştlüyü) də aradan qaldırmışlar. O, yazırdı: “Bu fəlsəfə və yaratdığı zehniyyət sayəsində Aran, Muğan və bütün Azərbaycan mədəniyyəti həyatında yüksək dərəcələrə çıxmışdır. Lakin ərəb istilasını Zərdüştün atəşi ilə bərabər ölkəmizin mədəniyyət işığını da söndürdü. Dərbənddən Həmədana qədər sərf olunan əməklər məhv oldu” (5, s.315).

Bizcə, Çəmənəmənlinin Zərdüştü və zərdüştlüyü (atəşpərəstliyi) qədim Azərbaycan xalqına aid hesab etməsi doğru deyildir. Burada qədim Azərbaycan türklərinə aid olanyalnız Muğların, ya da Mağların təlimidir. Bizcə, Zərdüşt hind-aryan kökənli olub Muğların təlimini təhrif etmişdir. Muğların təlimində heç bir maddi ünsürü, o cümlədən atəşə zərdüştülərdə olduğu kimi, Yaradan səviyyəsində bir inam olmamışdır. Muğların dörd maddi ünsürə, o cümlədən oda olan qutsal baxış daha çox fəlsəfi xarakter daşmışdır. Ancaq Zərdüşt və zərdüştilər fars Əhəmənilərin Midiya üzərində xaincəsinə hakimiyyəti ələ keçirməsindən sui-istifadə edərək dini-fəlsəfi dünyagörüşdə ciddi təhriflərə əl atmışlar. Bununla da Midiyaya və Mağlara aid dini-fəlsəfi təlim çox keçmədən farsçı zərdüştülərin assimilyasiyasına uğramış, yeni bir şəkil almışdır. Çox təəssüf ki, Çəmənəmənli bunu dərinlən idrak edə bilmədiyi üçün irançı zərdüştliyi mağların/muğların təlimi ilə eyniləşdirərək qədim Azərbaycan Türk xalqına aid etmişdir.

Artıq Midiyaya qədər Qamlar/Ğamlar Turan İmperiyalarında müdrilik funksiyasını daşdığı üçün, onların özünəməxsus bir yer tutmaları təbii idi. Yəni Midiyaya qədər də Qamlar/Ğamlar türklər arasında bilginlər kimi müstəsna yerə malik idilər. Məhz bu statuslarına görə də, Qamlar/Maqlar ayrıca bir Türk boyu kimi tanınmışlar. Turan (Saka-İşquz) İmperiyası dövründə daha çox Q(k)amlar kimi tanınan bu Türk boyu, Turan Midiyası dövründə isə Qamla yanaşı, Mağ adıyla məşhurlaşmışdır. Bəzi müəlliflərin yazması ki, Midiyanın idarəçiliyində mağlar mühüm rol oynamışlar, əslində Qamlar əvvəllərdə Türk dövlətlərində yüksək vəzifə almışdılar. Yəni Mağların Türk dövlətçiliyində yüksək vəzifələr tutması Midiyayla başlamamışdır.

Bu anlamda Turan Midiyası dövründə də fəlsəfə, din və mədəniyyətin əsas daşıyıcıları Oğuz və Turanlı maqlar /qamların olduğuna inanırıq. Çox yazıqlar olsun ki, Kutı, Turukki və Manna türklərinin qohum etnoslar olan İşquz və Turan Midiyası qamlarının/maqlarının əsərləri ya məhv edilmiş, ya Zərdüşt kimi İran/Arian mütəfəkkirləri tərəfindən dəyişdirilərək yeni mənə kəsb etmişdir. Bir sözlə, Turanlılar iranlılarla təmasda olmamışdan öncə, onların fəlsəfi, dini və mədəni həyatı farsların/iranlılarında xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Bunu, Turanlıların Qam/Maq fəlsəfəsinə (Tanrıçılığa) zidd yeni din yaratmaq istəyən Zərdüştə və onun tərəfdarlarına açıq şəkildə düşmən münasibəti ortaya qoyur. Bu anlamda Turan Midiyasında fəlsəfi, dini və mədəni həyatın öncüllərinin Qamlar/Maqların olması, yalnız Turan/İşquz və Turan-Midiya imperiyalarının süqutundan sonra onların yerini iranlıların zərdüştü kahinlərin tutması qənaətdəyik. Başqa sözlə, İşquz, Midiya Maqları/Qamları Əhəmənilər dövründən sonra “İran maqları”na çevrilmişlər.

Əsas odur ki, Maqların/Qamların təliminin Zərdüştlükdən qədimliyini, eyni zamanda Zərdüştliyin ortaya çıxmasında Maqların mühüm rol oynamasını bir çox alimlər qəbul edirlər. Başqa sözlə, çoxluq qəbul edir ki, Mağlar təlimi, yəni Qamların fəlsəfəsi Zərdüştlükdən çox öncə mövcud olmuş və Ön Asiyanın aparıcı dini-fəlsəfi təlimlərindən biri ol-

muşdur. Bu isə o deməkdir ki, Ön Asiyaya gəlmə olan iranlılar/aryanlar Mağların/Qamların təsiri altında yeni din, yəni zərdüştlüyü/atəşpərəstliyi yaratmışlar. Şübhəsiz, onlar zərdüştlüyü yaradarkən də Mağlar təlimindən faydalanmaqla yanaşı, onu tamamilə təhrif etmişlər. Məhz indiki tədqiqatçıların çoxu da Türklər/Turanlılara aid əsil Mağlar/Qamlar təlimini deyil, sonralar İranlılar/Aryanlar tərəfindən mahiyyəti və mənası xeyli dərəcədə təhrif olunmuş Mağlar təlimini önə çəkirlər. Şübhəsiz, Turan İmperiyaları olan Saka-İşquz və Midiya-Mada dövründəki Mağlar/Qamlar təlimiylə, Əhəmənilər dövründəki Mağlar təlimi arasında yerlə göy arasında fərq vardır. Hər halda Mağlar təlimində Zərdüştlüklə üst-üstə düşməyən, kifayət qədər fərqli olan məsələlər var. Məsələn, Mağların od, su, hava və torpağa münasibətiylə, Zərdüştilərin münasibəti tamamilə fərqlidir (6, s.117-118).

Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, “Avropa mərkəzçilər”in mağlarla zərdüştlüyü eyniləşdirib İran mədəniyyətinə aid etmələri yanlış olduğu qədər, bəzi türk araşdırmaçıların da mağlarla zərdüştlük arasında oxşarlıq “tapıb” hər ikisini Türk mədəniyyətinə daxil etmələri də doğru deyildir. Başqa sözlə, haqlı olaraq Mağlar təlimini iranlılara, İran mədəniyyətinə aid etməyən Türk araşdırmaçıların, ancaq daha sonra zərdüştlüyü Mağlar təliminin davamı hesab etmələrini isə yanlış hesab edirik. Sadəcə, Əhəmənilər dövründə Mağlar təlimi irançı zərdüştilər tərəfindən elə bir şəkildə təhrif olunaraq mənimsənilmişdir ki, indi onları biri-birindən ayırmaq çox çətinidir. Məhz Mağlar təliminin zərdüştilər tərəfindən təhrifli şəkildə mənimsənilməsinin nəticəsidir ki, bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə görə “Mağların təlimi” və zərdüştlük Azərbaycan Türk xalqının sitayiş etdiyi dinlər olmuşlar (6, s.123).

Çəmənzəminli də belə tədqiqatçılardan biri olub, bir tərəfdən mağlar və mağların təlimini Azərbaycan xalqına aid etməkdə haqlı olsa da, ancaq mağları daha sonra zərdüştlük və onun “Avesta”sı ilə tamamilə eyniləşdirməsi doğru deyildir. Eyni zamanda, o, muğların və onların təliminin Azərbaycan Türk xalqı və onun milli fəlsəfi fikir tarixi ilə nə dərəcədə bağlı olub-olmaması kimi məsələlərə isə dərinlən aydınlıq gətirməmişdir. Ancaq bütövlükdə məlum olur ki, Çəmənzəminli azəri ya da muğ adlandırdığı xalqın kökünü, o cümlədən zərdüştlüyü türklərə aparıb çıxartmışdır. Bizcə, bu səbəbdən də Çəmənzəminlinin çağdaşı olmuş Əmin Abid yazırdı ki, onun Zərdüştü türk zənn edib, azərbaycanlıları da atəşpərəst olaraq qələmə alması, üstəlik “azəri” sözünü türklüyə aid etməsi kökündən yanlıştır: “Bu vaxta qədər yapılan tədqiqlər əsasında: birisi qədim dövrlərdən zamanımıza; o biri zamanımızdan əski əsrlərə doğru yürüyən iki hərəkət xətti hiss edilməkdədir. Yalnız Azərbaycan kəliməsi ətrafında dönüb dolanan hər iki xəttin gəlib dayandığı bir nəticə nöqtəsi var: qurduğumuz dövlətin həqiqi adı “Azərbaycan” və bu dövlətin hakim olduğu yerlərdə oturan türklər (şimali-qərbi “İran”da yaşayan türklər kibi) “azəri”dir; azərilər də atəşpərəstlik sistemi ilə əlaqədardır” (7, s.29).

Yeri gəlmişkən, Çəmənzəminli Azərbaycan Türk xalqının qədim əcdadı hesab etdiyi muğlar, ya da azərilər, eləcə də onların dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı məqalələri və bədi əsərləri Sovet Azərbaycanı dövründə qələmə almışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə Sovet Rusiyasının ideoloqları da hələlik, Azərbaycan türklərinin türklüyünün, müsəlmanlığının üstündən bir çox səbəblərə görə, qəti xətt çəkə bilmədikləri üçün daha çox “azərilik” nəzəriyyəsi adı altında oyun oynayıb “xalqın öz tarixini qədimləşdirmə” niyyətinə uyğun olaraq zərdüştlüyün, atəşpərəstliyin təbliğinə şərait yaradırdılar. 1918-ci ildə qurulan yeni Türk dövlətinin adı “Azərbaycan” adlandırılması prinsipindən çıxış edən türkçülərin əksəriyyəti də mümkün olduğu qədər, “xalqın tarixini qədimləşdirmə” prosesi-nə uyğun olaraq onu zərdüştlüklə, atəşpərəstliklə bağlayıb, Zərdüştün də ya Türk olmağını, ya da ən azından Midiyada, ya da Azərbaycanda doğulduğu (yəni buna inanaların düşüncəsində) üçün azərbaycanlı olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar. Çəmənzəminli də, məhz

“azərilik” nəzəriyyəsinə uyğun olaraq muğları və Zərdüştü əsasən “azəri”, midiyalı, bəzi hallarda da Türk kimi qəbul etmişdir.

Bu baxımdan Çəmənəmli Sovet Azərbaycanı dövründə yazdığı “Qızlar bulağı” adlı romanında da zərdüştlüyün, atəşpərəstliyin yaradıcısı saydığı Midiyanın aparıcı tayfalarından biri olan muğları/mağları qədim Azərbaycanın yerli xalqı hesab etmiş, eyni zamanda onların parslar, iskitlər, misirlilər, yunanlar, babillər, yəhudilərlə münasibətlərindən bəhs etmişdir (8, s.345-450).

Bu bədii əsərdə ən çox diqqəti çəkən odur ki, Çəmənəmliyə görə, öncə zərdüsti inanlı muğlar arasında atəşpərəstliyin bəzi ayin və adətlərinə (məsələn, yaxın qohumlarla evlənmək, ölünü basdırmamaq və s.) etirazlar olub dəyişikliklər edilmiş, daha sonra da başqa xalqlarla, özəlliklə də turanlı iskitlərlə qaynayıb-qarışma baş vermişdir. Guya, zərdüsti inanlı oturaq, yerli muğlar, ya da azərilər iskitləri xaqaanlıqdan, köçərilikdən, döyüşkənlikdən və xüsusi əmlaka rəğbətdən uzaqlaşdıraraq xeyli dərəcədə özləri kimi oturaq həyata və ictimai əmlaka alışdırma bilmişlər (8, s.445).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərini Sovet Azərbaycanı dövründə yazan Çəmənəmli bir tərəfdən Azərbaycan xalqının kökünü farslardan uzaq tutub muğ/mağ mənşəli hesab etdiyi Midiyaya və türk mənşəli İskitlərə, eləcə də onların dini-fəlsəfi təfəkkürünə bağlamağa çalışdığı halda, digər tərəfdən kommünizm təliminə uyğun olaraq sosial bərabərlik məsələsinə də ən olana çıxartmağa çalışmışdır. O, yazırdı: “Ümumi qəbilə xalqı səhər tezdən işə çıxar: kimi ilxıya, kimi bağ-bağçaya gedər. Daimi vəzifə yoxdur, vəzifələr dəyişilir. Dünən hərəm ağası ilə tarlada çalışdıq, bu gün isə ilxıda idik... Sədət şəxsi “mən”dən, şəxsi təmayüldən, şəxsi arzudan əl çəkərək ümumi “mən”liyə, ümumi təmayülə və ümumi arzuya xidmət etmək deməkdir” (8, s.449-450).

Beləliklə, Çəmənəmliinin milli fəlsəfi fikir tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, o, muğları, muğların təlimini tamamilə zərdüştülükə eyniləşdirməkdə, eləcə də Qərb tarixçiliyinin təsiri altında Türk-Turan mənşəli iskitləri köçəri və vəhşi kimi qələmə verməkdə səhvlərə yol vermişdir. Doğrudur, Çəmənəmli haqlı olaraq muğları, midiyalıları birmənalı şəkildə irandillilərdən, o cümlədən farslardan da uzaq tutmuşdur. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, onun daha çox irandillilər, o cümlədən farslara aid edilən qeyri-əxlaqi adətləri (məsələn, yaxın qohumlarla evlənmək, ölünü basdırmamaq və s.) muğlara aid edib, ancaq sonralar muğların bundan üz döndərməsini yazması da, çox ziddiyyətlidir. Bütün hallarda, o məsələdə Çəmənəmli ilə razılaşıyıq ki, məhz Muğların fəlsəfəsi yunan, fars, yəhudi, qıbtı və digər xalqların dünyagörüşünə xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Y.V.Çəmənəmliinin türkçülük görüşləri

Onun ictimai-siyasi yaradıcılığında **türkçülük** məsələsi xüsusi yer tutmuşdur. Çəmənəmliyə görə, Azərbaycan türkləri başqa Türk xalqları ilə müqayisədə yad millətlərin təsirlərinə daha çox məruz qalmışlar. Çünki özgə millətlər, xüsusən də farslar əsrlər boyu azərbaycanlıların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə, hətta dini düşüncəsinə mənfi təsir göstərmiş, nəticədə bir çox milli-mənəvi dəyərlər unudulmuşdur. Məsələn, o, “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” məqaləsində yazırdı ki, türklərin dini həyatı heç bir zaman farsın, ərəbin, yunanın, romalının və başqalarının dini həyatına bənzəməyib: “Türküstan qövmlərinin ruhani həyatını nəzərə aldıqda onların qeyri-dindar olduqlarını bilirik. Qırğızlar müsəlman adını daşdıqda dinə əsla möhtac deyillər. Türkmən obalarını dolandıqda məscidə rast gəlməzsən. Təkə nişanlarının (müsəlmanlarının) özlərinə məxsus libasları olmaz. Camaat geyinən çapandan geyib başlarında da dəri papaqları olar. Mollaya müqəddəs bir nəzər ilə baxıb onları uca mərtəbələrə mindirən müridbazlıq ömürlərini boş-boş dini

mübahisə, cənnət və cəhənnəm məsələsi ilə keçirmək – türkmən arasında adət deyil. Bu sağlam qövm dünya ilə məşğuldur. Bunların qayələri – şücaətli ömür sürüb şan və şərəfə malik olmaqdır” (5, s.335).

Onun fikrincə, Azərbaycan türklərinin əsil türkə yaraşan törələrdən xeyli dərəcədə uzaq düşməsinə səbəb fars, irançı düşüncə olmuşdur: “Azərbaycan türklərində bu əsl türkə mənsub nişanələr qalmamağına səbəb yenə İran hökmranlığının mənhus nəticəsi olan riyakar xəlifəsidir ki, başımıza çəkib cənnətə yol axtarıyıq. Özümüzün də əqidəsi budur ki, bizdən pak, doğruçu millət dünyada yoxdur. Bizdən savayı dünyada hamı mürdardır, dünya da “darfənədir”. Bundan başqa, bir darbəza da vardır ki, gərək ora üçün çalışasan. Bu da əcəmlərdən iqtibas olunan bizim şiəçilik fəlsəfəmizdir. Bu fəlsəfə sayəsində mürdarları darfənaya verib özümüz gözümüzü darbəzayə dikmişik. Ümidimiz də budur ki, hər mömin qardaşa darbəzadə bir neçə gözəl huri verəcəklər, əbədi ləzzətə nail olacayıq. Məzhəbbazlıq, dərviş, duaçı, seyid və mərsiyəxan kimi ixtira və icadlar da İran həyat əqliyyə məhsulları olub iradan bizlərə töhfə olub.

Yuxarıda söylənəndən məlum oldu ki, əcəmin pozğun mədəniyyəti Azərbaycan Türk həyatına bir elə ağır möhür basıb ki, indi də onun nüfuzundan xilas ola bilmirik. Heyif ki, bu nüfuz ilə mübarizə etməyə hələ bizdə qüvvə yoxdur. Zənnimizcə, onda mübarizə müqənnid ola bilərik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən felə keçə. Fikirlərim səkkiz fəsildən ibarətdir:

1. Gərək bizim bir cəmiyyətimiz olsun ki, dilimizi farslıqdan xilas eləsin. Bu da onda mümkündür ki, cəmiyyəti fəal və kamil alimlər təşkil edələr. Və hər müəllif kitabını çapa verməkdən qabaq cəmiyyətə göstərib qüsurlarını düzəltdirə...
2. Gərək müstəid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bunun ilə ehtiyaclar dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq olar...
3. Milli musiqimiz türkləşməlidir. Bunun ilə həm farsa qalib gələrik, həm də Türk mədəniyyətini ləzzətli bir mövqeyə gətirərik ki, hamı məhəbbət və rəğbət göstərib yavuşlaşar...
4. Qızlarımızı mükəmməl surətdə oxutmalıdır. Onları hüquqsuzluq təzyiqindən qurtarmalıdır. Arvad elmlə və əri ilə müsavi olsa milli ruhlu və tərbiyəli övladlar yetirər. Təbiidir ki, belə uşaqlar gələcəkdə öz tərbiyələri sayəsində nə farslığın və nə qeyri millətlərin nüfuzu altına düşməyib öz milli yolu ilə milli qayələrə (ideala) doğru gedər.
5. Türk məktəblərinin sayını artırmalıdır. Onların içində ruhani sinfi yetirmək üçün orta və ali məktəbi bina etməlidir ki, oradan kamil mollalar çıxıb biçarə camaatımızı İrandan gələn əcəm ətvarlı molla-nümalardan və mərsiyəxanlardan xilas etsinlər.
6. Bizi farsların nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi Şirazi kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməklə daha fars dilində onları oxumağa ehtiyac olmasın. Tərcümə əlbəttə, “dəhri-həqai” kimi olmamalı, tərcümənin birinci şərti düzgünlük və sadəlikdir...
7. Firdovsi və Sədilərin öz millətlərini nəşr etməkdə müvəffəqiyyətlərini gördükdə biz də çalışıb dahilər yetirmək lazım gəlir. Bunların vasitəsi ilə həm öz gələtinin mənəvi təsirindən qurtarıq, həm də öz nüfuzumuzu qonşularımız arasında artırırıq.
8. Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr etməlidir ki, camaat özünün Türk olmağını bilsin. Keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın. Yoxsa hər kəsdən soruşsan: “Sən kimsən?” Deyir:

“Müsəlman”. Tahı bunu bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimizə Türk millətidir” (5, s.335-337).

Maraqlıdır ki, Cümhuriyyətə qədərki dövrdə farsların, irandillilərin mədəniyyətini “əcəmin pozğun mədəniyyəti” adlandırır onun Azərbaycan Türk həyatına çox mənfi təsirindən bəhs edən Çəmənəminli, ancaq Sovet Azərbaycanı dövründə yuxarıda da gördüyümüz kimi, bir qədər bu məsələyə fərqli yanaşmış, muğları və guya, onlara aid zərdüştlüyü onlardan ayıraraq onun sonralar farslar tərəfindən təhrifə uğradıldığından bəhs etmişdir.

Tədqiqatçı Nazim Cəfərova görə, Yusif Vəzir də Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, milli ideoloq, ictimai-siyasi xadim, Cümhuriyyətin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi, xalqın savadlı şəxslərinə böyük ümidlər bəsləmişdir. N.Cəfərov yazırdı: “Yusif Vəzirovun M.Ə.Rəsulzadə təkin xalqın savadlı şəxslərinə böyük ümid bəsləməsi əbəs deyildi. Qeyd olunduğu kimi, yerli əhali o zamanlar savadsızlıqdan daha çox əziyyət çəkirdi. Bir tərəfdən də çarizm müsəlmanların, xüsusilə də türklərin maariflənməsinə heç bir həvəs göstərmirdi. Hər ikisi – M.Ə.Rəsulzadə də, Yusif Vəzirov da məhz milli kökündən üzülməyən savadlılara bel bağlayırdılar” (9,s.63).

Yusif Vəzirə görə iki mənbə var ki, buradan “millət” – nə olduğunu öyrənib onun mühafizə və tərəqqisi üçün çalışacaq idi – biri ana tərbiyəsi, biri məktəb. Onun fikrincə bunların ikisindən də millətin şüurunda acı yaddaşdan başqa bir şey qalmayıb. O, yazırdı: “Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan – ana dilini bizə lazımınca öyrədən bir vəsilə olmadı. Daha dilsiz də nə etmək olar. Hər yerdə dil və savad lazım, nəşriyyat bunlar ilə olar. Camaatın dərdinə əlac aramaq, məişətimizin fəna tərəflərini tənqid etmək... Bunların hamısına dil və savad lazım. Bir də bir camaata yol göstərmək fikrində olan lazımdır ki, o camaatın adət və qaydalarından müxbir olsun, tarix və ədəbiyyatı bilsin. Bunları bilmək camaatın məişətini bilmək, onların qüsurlarını və qüsurlarının səbəblərini bilmək deməkdir! Burada da ki, yenə Türk savadına möhtacız! Savaddan və dildən də ki ana dilindən müsəlman studentləri məhrumdurlar!!! Hər bir qüsurun bir səbəbi, bir mənbəyi olan tək, müsəlman studentlərinin böyük qüsuru ədd olunan “nəfs”sizliyin, camaatımızın dərdlərinə yaramadığının səbəbi və mənbəyi yuxarıda göstərdiklərim olub” (10, s.9-10).

Çəmənəminli “Qulluq və əsrlik” (1914, Aşqabad) adlı məqaləsində isə türkçülük nəzər nöqtəsindən daha çox müsəlmanlıq adı altında baş vermiş ərəbləşməyi tənqid etmişdir. O, yazırdı ki, türklərin təbiətində Allaha qul olmaq, ya da başqa xalqların əsarəti altında yaşamağa razılaşmaq olmayıb. Onun fikrincə, islamiyyət dövründə bu kimi hallara rast gəldi ki, bu isə türkün təbiətinə zidd idi. O, yazırdı islamiyyətə qədər türklər övladlarına Allahqulu, Hüseyinqulu, Əliqulu, Rzaqulu kimi adlar deyil, “Dağ”, “Qaya”, “Dəniz”, “Gün”, “Ay”, “Ulduz” kimi adlar qoyar, adlarına da uyğun şən və şərəflə ömür sürərdilər: “İnsana qul sənəti vermək Allaha nasaz gələn hərəkətlərdən biridir. Biz buna baxmayaraq yenə özümüzə qulluq isnad veririk. Bircə kişilərə verdiyimiz adlara diqqət edin: “Allahqulu”, “Məmmədqulu”, “Həsənqulu”, “Hüseyinqulu”, “Əliqulu”, “Vəliqulu”, “İmamqulu” və qeyri. Hələ bu Allah, peyğəmbər və imam qulluları dursun kənarda, biz özümüzü adi şəxslərin də qulu hesab edirik. Məsələn, “Şahqulu”, “Ağaqulu”, “Xanqulu”. İnsanın şən, qədr və qiyməti müsəlman aləmində o qədər alçaq tutulur ki, bunları pir və ocaq kimi cansız və mənasız şeylərə də qul verirlər: “Pirqulu”, “Ocaqulu” kimi. Biz Türk ola-ola mən güman eləmirəm ki, bizim təbiətimizdə qulluq və ocaqlıq olsun. Bu adlar da bizə ərəblərdən qalmadır. Din-islamın inkişarından qabaq ərəblər bir xeyli allah və ilahələrə iman edirdilər. Bunların ən böyüyü yeri və göyü xəlq edən idi ki, adına “Allah-taala” deyirdilər...

İslamiyyət “Allah-taala”nın sifətlərini artırdı. Bu da kişi adlarına sirayət etməmiş

olmadı: “Əbdülkərim”, “Əbdüləzim”, “Əbdüləziz”, “Əbdülbaqi” kimi bir xeyli yeni adlar əmələ gəldi. Bu yolda ərəbləri təqlid etmək, şiəlik aləmində daha da tərəqqi edib ifrata üz qoydu: “Əbdüləli, Qulaməli, Əliqulu”, “Əbdülrza, Qulamrza, Rzaqulu”, Əbdülhüseyn, Qulamhüseyn, Hüseynqulu”... kimi adlar icad olundu. Cail mütəəssiblər bu yerə gəldilər ki, özlərini “Kərbəlayi”, yəni Əlinin iti də adlandırdılar... Bəs bu alçaqlıq da bizə bizə bir xeyli qüsurlar ilə özgələrdən qalmaqdadır. Ulu babalarımız oğullarına “Dağ”, “Qaya”, “Dəniz”, “Gün”, “Ay” və “Ulduz” kimi adlar qoyardılar. Onda adlarına müvafiq də şan və şərəf ilə ömür sürərdilər. O zamanlar türklük dağ kimi qüvvətli və qaya kimi möhkəm idi; fikirlər gün kimi parlaq, niyyətlər ulduzlar kimi yüksək idi” (5, s.347).

Yusif Vəzirə görə, biz həmin türklərin övladlarıyıqsa, o zaman ən əvvəl lazımdır ki, özümüzü qulluqdan, köləlikdən xilas edək. Başqa sözlə, yenidən Türklüyümüzə dönək və Türk törəsinə əməl edək. O, yazırdı: “Dürüst düşünməlidir ki, biz insanlar qulluq üçün yaranmamışıq, şan və şövkət ilə ömür sürməyə gəlmişik. Bunu düşündükdə türklərə məlum olacaq ki, şan və ad ilə ömür sürmək meyində olan bir millət gərək mədəni olsun. Gərək, “fəqirlik”, “yoxsulluq” və “alçaqlıq” kimi sözlərdən nifrət eləsin. Həmişə dövlətli, qüvvətli və salamat bir millət olmağa çalışsın; çünki təbiət qanunu zəiflik tərəfdarı deyil, zəif gərək fot olsun! İnsaniyyət sürətlə qabağa getdikdə zəiflər ancaq ayağa dolayırlar; belə mənalar ortalıqdan götürülməlidir. Fəal və dünyaçı Avropanın tənbel və axirətpərvər Şərqi axıb gəlməsi həmin təbiətin qanununa tabedir; parlaq ömürdən gözləri qamaşib, dünyaya “darfəna” ad qoyanlar yox olunacaqlar!..Bir də deyirəm, mədəni olmalıyıq. Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəcək. Məzhəbbazlıq heç bir milləti xoşnəticətliyə çıxarmadı, bizi də çıxartmayacaq. Bu yükün nə dərəcə batıl olub, insanları fot olmağa məcbur etməyi gün kimi aşkardır. Dəlil istəyirsinizsə, din və kilsə tarixləri oxuyun. Məzhəbbazlıq yuvası olan İranın hal-hazırdakı zəlalətinə nəzər yetirin. Onda görəcəksiniz ki, məzhəbbazlıq nifaq və fəsadın çeşməsidir.

Türk oğlu Türk olun!. Türklər heç vədə dünyanın şövkətli həyatından əl çəkib axirət yolu üçün çalışmayıblar. Həmişə ağalığa ediblər. Şanlı yaşayış üçün qılınc vurublar. Bu fikrin doğruluğunu türk və islamın düşmənləri belə inkar etmirlər. Böyük Volter deyir: “Türk həyatında dini məsələ ilə üstə baş vermiş bir qafilə görünməmişdir. Qafilə dursun kənarında, türk arasında dini müsahibə, bir üsyan, bir qarışıqlıq isə də tarixdə qeyd olunmayıb” (5, s.347-348).

O, “Studentlər” romanında isə həqiqi və yalançı millətçiliyi, milliyyətçiliyi təhlil etməyə çalışmışdır. Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Rüstəmbəy əsil Azərbaycan türkü həm vətənpərvər, millətpərvərdir, həm də türk törəsinə gözləyən biridir. Eyni zamanda, o, sözdə millət, xalq adından danışanları deyil əsil millətpərvərləri müdafiə etməkdədir. Rüstəmbəy və Cəlal hesab edirlər ki, sözdə “millətpərəstlik” bir pərdədir ki, bəziləri bütün hiyləgərlikləri onun arxasında edirlər. “Din və millət adı daşıyan cəmiyyət və müəssisələrimiz al – “İslamiyyə mehmanxanası”, “İslamiyyə limonadı”, “Milli papiros”... Bunlar lotuluq deyilmə? Tacir pul qazanıb kef çəkmək üçün din və milləti əlində oyunaq edir. bakıda qoçular evlərində tələbə yurdu açır, hərəsi beş-on tələbəyə aylıq verir. Bu əxlaqsızlıqdır, yoxsa millətpərəstlik? Yoxsul gənclərin maddi vəziyyətindən istifadə edilərək, namusları ləklənir. Bu rüsvayçılıqlara millətpərəstlik deyirlər” (11, s.46). Əli İbrahimiyyə görə, Yusif Vəzir yalançı millətpərəstlərin iç üzünü böyük ustalıqla açmış, onların şəxsi maraqları naminə hər cür fırıldaqlara əl atmasını doğru təhlil etmişdir (12, s.53).

Y.V.Çəmənəmənliyyə görə, Türklüyə dönüşün ilk yollarından biri odur ki, Azərbaycan xalqı milli və dini kimliyini bir-birindən fərqləndirməlidir. Bu mənada o, soydaşlarına üz tutaraq bildirmişdir ki, onlar milli mənsubiyyət baxımından müsəlman deyil, türkdürlər. Hətta elələri də tapılır ki, ana dillərini də “müsəlman dili”, milli komitələrini də “müsəl-

man komitəsi” adlandırır. Y.Vəzir yazırdı: “Qürbət bir şəhərdə oturub istəyirəm Vətənimizin halından xəbərdar olam. Bakı komitəsinin məlumatını əlimə alıram (“Kaspi”nin dal vərəqəsindədir), başlayıram öz-özümə danışmağa, suallar verirəm, özüm də cavabını axtarıram.

1. Niyə “Müsəlman” komitəsinin cəmi üzvləri türk ola-ola buna Türk komitəsi demirlər?

Cavab: Bizdə hələ din ilə millət mənaları bir-birindən ayrılmayıb, biz hələ özümüzü tanımamışıq. Biz hələ həddi-bülüğa çatmamışıq. Biz hələ köhnə yol ilə gedirik.

2. Niyə Türk komitəsinin məlumatı rus dilində verilir?

Cavab: Bizdə milli dil qədri bilmək qabiliyyəti hələ yoxdur. Biz o qədər ruslaşmışıq ki, Nikolaydan sonra yenə köhnə işlərdən əl çəkə bilmirik

3. Niyə biz öz adımızı bilmirik? Niyə özümüzə Türk deməyə ərinirik?

Cavab: Yuxarıda söylədik ki, biz hələ özümüzü tanımamışıq ki, adımızı da bilək.

4. Niyə “Müsəlman” komitəsinin məlumatı zəmanəyə dair yazmır?

Cavab: Məsələ aydındır...” (10, s.15-16).

Yusif Vəzirə görə milli kimliyimizin müsəlman deyil türk olmağını dərk etməyimiz üçün də, ilk növbədə, ana dilimizin, yəni Türk dilinin qayğısına qalmalıyıq. Çünki ana dilin tənəzzülü millətin çöküşü deməkdir. Ona görə də hər kəs dilini sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməlidir. Bu baxımdan osmanlı türk ləhcəsinin bütün türklərin ortaq dili olması fikrinə qarşı çıxan Çəmənşeminli “Dil məsələsi” (1914) məqaləsində yazırdı: “Dilin birliyi üç-dörd adamın bir dildə yazdığı ilə olmaz: dil gərək işlənsin, mürurla gəlib birləşsin. Dil qayıрмаq zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsən, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır. Qələm sahiblərimiz buralara yönəlib bunları öz dilləri ilə danışdırıb yol göstərməkdənsə, özləri düz yoldan çıxıb, camaatı da avara qoymaq istəyirlər. Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə, bu ayrı bir məsələdir. Yoxsa camaatın mənfəəti də mülahizə olunursa, gərək o camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın ki, o da oxuyub, bundan bir hissə götürsün. Gərək yaddan çıxmasın ki, Azərbaycanda neçə milyon adam var və onların çoxu geridə qalıblar. Bu səbdən də gün-gündən əsir olub, əcnəbilərin ayağının altına düşürlər. Torpaqları, əkin yerləri əllərindən çıxır, ticarət gedir, sənətdən xəbərləri yox, milliyyət və tərəqqi nə olduğunu bilmirlər... Bu camaatı qaranlıqdan çıxartmağa ən əvvəl dil lazımdır ki, deyərsən: “Ay qardaş, uşaqlarını məktəbə qoy, əkin yerlərini satma, gözü açıq ol...”. Bunları hansı dildə danışdırmalı ki, başa düşsün? Əlbəttə, camaatın öz dili ilə, Azərbaycan türkcəsində. Osmanlı dilini bunlar bilməzlər. Belə olan surətdə qəzet və jurnallarımızı osmanlı dili ilə doldurmaq camaata yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxartmaq deməkdir. “Necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əvəzində “qadın”, “ata” yerinə “baba” və ya “pədər” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb, işini çətinləşdirməkdən savayı bir şeyə yaramır. Yaxşı olardı yazıçılarımız ata-baba dilimizə qayıda idilər. Onda mətbuatımız bir ovuc savadlının malı olmayıb, ümumin, yəni az savadlıların və heç savadı olmayanların da mənfəətinə qulluq edərdi” (5, s.338).

Burada o, Osmanlı türkcəsinin Azərbaycan xalqının ədəbi dilinin olmasının əleyhinə çıxsada, ümumilikdə Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının eyni dilə, soykökə, mədəniyyətə və s. sahib olmalarını da dəfələrlə ifadə etmişdir. Sadəcə olaraq, Yusif Vəzir də hesab edirdi ki,

Osmanlı türkcəsinin İstanbul şivəsini anlamaq Azərbaycan türkləri üçün çox çətindir. Bu baxımdan o, ən yaxşı variant kimi xalqın anladığı bir dildə yazıb oxumağı uyğun görmüşdür.

Ümumiyyətlə, Yusif Vəzirin türkçülük görüşləri ilə bağlı milli kimlik, milli dil, milli mədəniyyət, milli birlik və digər məsələlərə baxışı doğru və dəqiq olmuşdur. Hər halda, o, Şuşada, Aşqabadda, Daşkənddə, Ağməsciddə, Ürgəncdə, İstanbulda, Bakıda və digər Türk şəhərlərində yaşayan bir ziyalımız olaraq ümumtürk problemlərini dərinlən anlamışdır. Bu baxımdan Yusif Vəzirin türkçülük məsələsini dərinlən anlamaqla yanaşı, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və digər aydınlarımız kimi müstəqil Türk dövlətlərinin yaranmasından yana olması doğru bir seçim olmuşdur. Başqa sözlə, Yusif Vəzir bir tərəfdən müstəqil Türk dövlətlərini və onların özlərinə məxsus dəyərlərini qəbul etməklə yanaşı, ümum Türk birliyinə də isti yanaşmışdır.

Yusif Vəzirin müstəqil Azərbaycan Türk dövlətçiliyi ilə bağlı görüşləri

Yusif Vəzir Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan xalqının müəyyən bir fasilədən sonra yenidən müstəqil dövlət yaratmasının səbəblərini də göstərmişdir. Onun fikrincə, böyük bir ərazidə yaşayan, dili bütün yad tayfalar üçün belə ortaq dilə çevrilən, eyni zamanda ədəbiyyatı, musiqisi, operası, teatrı olan bir camaat, yəni Azərbaycan xalqı da “millət” adını daşımağa haqlıdır (5, s.349). O bildirirdi ki, Azərbaycanın dövlət dili də Azərbaycan Türk dili olmalıdır. Çünki Azərbaycanın əhalisinin çoxu türkdür (5, s.229). Ümumilikdə, Çəmənəmli milli-demokratik cərəyanın tərəfdarı kimi özünün mürşidi hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, dövlət başçısı, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli istiqlal yolunu tutmuş, onun milli dövlətçilik ideyasını dəstəkləmişdir. O, 1917-ci ilin noyabrında Kiyevdə olarkən qələmə aldığı “Azərbaycan muxtariyyəti” məqaləsində Azərbaycan türklərinə müraciət edərək yazırdı: “Əsrlərlə qılınc zərbəsi ilə istila olunub, millətlərin qan və göz yaşları ilə bir-birinə bitişdirilən torpaqlar başsızlıq sayəsində məhv olub gedir. Şəddadın zülmü ilə abad olunmuş imarəti uçur, dağılır. Böyük ölkə bir-birinə dəyir: Rusiyanın qiyaməti qopur. Geniş bir dövləti mərkəz bir orta idarəyə qadir deyil. Hökumətə gündə bir adam daxil olub, biri çıxır. Sabit idarə yox, nizam yox, qayda yox, əmin-amanlıq yox. Güclü gücsüzü döyür, əzir və təhqir eləyir; abrı və namusu ara yerdə gedir. Başsızlıq gündən ölkəni ağzına alır; nahaq qanlar tökülür, abadanlıqlar talan olur. Bu hal getdikcə şiddət eləyir və eləyəcək, aləm viran olur və olacaq. Rusiya hökumətindən cəmi millətlər ümidini çəkib öz başını öz ətəginə bükməyə başlayır. Rusiya millətləri hərə öz cəmiyyət və şuraları ilə idarə olunmağa üz qoyur, qoşun toplayırlar. Hər millət öz fərdini axtarıb tapır; əl-ələ verib camaatın halına qalır. Çünki milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!” (10, s.23).

Y.V.Çəmənəmliyə görə, Qafqazda sayca üstün, mal-dövlətcə varlı olan, əlahiddə bir millət təşkil edən Azərbaycan türklərinin indiyə qədər ciddi bir formada nə bir mərkəzi şurasının, nə də milli bir idarəsinin olmaması qəbuləilməzdir. O, yazırdı: “Ey nəcibTürk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını balalarını yad et!Şan və şövkət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkməsi altında tapdalandığın kifayət edər. Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi həyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır. Ədəmi mərkəziyyət binası qurulur. Ölkə federasion üsulu ilə idarə olunmaq istəyir. İndiyə kimi Peterburq hər millət üçün qanun yapıb, əmrlər veriyordu, imdi isə qanunları millətlərin milli məclisləri yazacaq. Hərənin öz malı, öz dövləti, öz səadəti özünə məhvəl olacaq” (10, 2.23-24).

Çəmənəmli marksizm-leninizmin Azərbaycandakı nümayəndələrinə, yəni yerli bolşeviklərə üz tutaraq deyirdi ki, milli qüvvələrin istiqlal ideyasına qarşı çıxmasınlar: “Ey hümmətçilər! Ukraynanın cəmi firqələri ittifaq edib. Ukrayna muxtariyyətini yapıdılar.

Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz. Bəs əqidə davası eyləmək zamanı deyil. Mərkəziyyəti öldürüb, yerində ədəmi mərkəziyyət payidar edilməlidir. Milli idarə qoy çöl tərəfdən düzəlsin, sonra içini düzəltəndə mübahisə edərik” (10, s.24).

Yusif Vəzir milli dövlətçiliyin yaranmasında “Müsavat”ın rolunu görür və gəncləri bu siyasi quruma yardım etməyə çağırırdı. O, yazırdı: “Ey cavanlarımız! Eyş-işrət zamanı deyil! Hər millətin cavanları millət üçün imarətlər yapirlar. Gecə-gündüz çalışirlar. Məgər siz onlardan əskiksizsiniz? Onlarda olan zor, qüvvə sizdə də var. Rəşadət və cürətdə siz onlardan da irəlidəsiniz. Böylə olduqda pəs sizin səsiziz niyə gəlmir? Niyə Azərbaycan türklərinin bayrağını uca tutmursunuz? Ey cavanlar! Cəmi millətlər sizin işə diqqətlə baxır. Sizdən qeyrət gözləyirlər. Pəs siz haradasınız? Ədəmi mərkəziyyət fikrinin başında toplaşın: “Müsavat” firqəsinə yazılın! Yatmışları oyadın. Onları federasion nuru ilə işıqlandırın! Durmaq zamanı deyil. Bir mərkəzə tabe Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın” (10, s.24-25).

O, daha sonra üzünü Azərbaycan Türk ziyalılarına tutaraq yazırdı ki, Qafqazın böyük və bərəkətli bir qismi Azərbaycan türklərinindir: “Burada torpağın və mülkün çoxu bizim, dövlət bizim, onda yaşayan millətin çoxu bizim, danışılan dil bizim, ruhumuzu bəsləyən musiqi və ədəbiyyat bizim... Pəs Allahın o gözəl nemətindən niyə üz döndərsiniz? Cürət ediniz iş görünüz! “Müsavat” şöbələrini hər şəhər və kəndlərə yayınız! Durmaq zamanı deyil; bir az səbr eləsəniz, gözəl ölkəmiz fot (puç) olub əldən gedər!” (10, s.25).

Eyni zamanda, Yusif Vəzir yazırdı bəylər, xanlar, mülkədarlara da müraciət edərək deyirdi ki, Azərbaycan muxtariyyəti onları uçurub-dağıtmaq fikrində deyil. O, yazırdı: “Muxtariyyət uçurmaq üçün yaranmayıb, bəlkə yaratmaq və bina etmək üçün yaranıb. Muxtariyyət onun üçün düzəlir ki, dərəbəyilik zamanında millətin mal və canı sağ və salamat qalsın. Muxtariyyət onun üçündür ki, namusumuz ayaqlar altına düşməsin. Ey türklər! Qars-Ərdahan müsibətləri, Urmu, Qəsri-Şirin və qeyri yerlərin talanı sizə bunu öyrətdi ki, başsız və pərakəndə milləti hər yetən döyür, incidir və öldürür. Zəmanə böylə xarab zəmanədir ki, ağlamaqla, göz yaşlarına qulaq asan olmur. Zəmanə iş zəmanəsidir. Məgər neçə milyon türkün gücü yoxdur? Güc var. Ancaq dağılmış gücdür. Böylə güc faydalı olmaz. Toplanıb cəmi gücümüzü təşkilata tabe etməliyik. Ədəmi mərkəziyyət qayəli Azərbaycanda bir idarə yaradılmalıdır ki, Dağıstan, Bakı, Gəncə, İrəvan, Batum və Qars vilayətlərindəki türklər mal və namusunu mühafizə eləsin. Həm hal-hazırda, həm gələcəkdə asudə və səadətli yaşamağını təmin eləsin” (10, 25-26).

Yusif Vəzirə görə, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğu üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyir. O, yazırdı: “Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəflərindəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki bu şəhər bizə həmişə yol göstərmiş və bizə kömək əli uzadıb. Bakı şəhərində millət məclisi qurulacaq və bu məclis Azərbaycanın hər bir guşəsindən camaat vəkilləri göndəriləcək. Vəkillər o məclisdə camaatın dərdlərini və diləklərini bildirəcək və ona görə əlaclar ediləcək. Millət məclisi Azərbaycanımız üçün qanunlar yazacaq, biz də ona əməl edəcəyik. Millət məclisinin buyruqlarını yerinə yetirmək üçün milli hökumətimiz olacaq. Millətə lazım olan tədbirləri millət vəkilləri tökəcəklər və əmələ gətirmək üçün milli hökumətə veriləcək. Milli hökumətimiz bizim malımızı, canımızı, namusumuzu himf eləmək üçün var qüvvəsilə çalışacaq” (10, s.28).

Yusif Vəzirə görə, bir millətin varlığı üçün milli marş, milli nəğmənin olması çox vacibdir. Bu baxımdan o, hesab edirdi ki, milli nəğmə dərəruri məsələlər cərgəsinə gələ

bilər. O, yazırdı: “Bunu bizim köhnə fəallarımız da beləcə düşünmüşdülər. Zərdablı Həsən bəy “Milli nəğmələr” məcmuəsini əmələ gətirmişdi. Lakin ümürət qazanan bir şərqçi imdiyədək ortalığa çıxmadı. Şərqisiz də bizim siyasi coşğunluğumuz və milliliyimiz ortalığa çıxmır. Hər bir millətin özünəməxsus bir milli nəğməsi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır. Mübarizə edib öz xalqını mühafizə etmək xahişi artır. Bizimsə bu nəğməmiz yoxdur. Odur ki, milli sərxoşluğumuz və nəşəmiz də yoxdur. Düşməni yıxmaq üçün də milli sərxoşluq lazımdır. Bolqarlar “Şumey murpeçə” nəğmələrini oxuduqda intiqam hissi ürəyi dəlir. “İşşənəvimala Ukrayna” şərqisi adamda elə qüdrətli birlik doğdur ki, doğrudan da Ukraynanın həmişə diri qalıb səadətdə yaşamağına iman edirsən...

Bizim hələ milli nəğməmiz yoxdur. Biçərə cavanlarımız milli hiss coşğunluğunda bilmirlər nə oxusunlar. Kiyevdə inqilabın əvvəl günləri təntənəli nümayişlər yapılanda tatarlar “..sübhanallah” oxuyurmuşlar. Bizim studentlər isə nəğməsizlikdən nümayişi sükut içində keçiriblər. Bizə milli şərqçi lazımdır. Bu da bu saatın məsələsidir. Milli şərqçi bizim yatmış hisslərimizi oyadar. Bu şərtlə ki, məzmunu və havası ayıq olsun, oxunduqda “Segah” kimi ruhumuzu boşaaltmasın. Milli tərəqqi əmələ gətirmək üçün şairlərimiz və musiqişünasımız Üzeyir bəy Hacıbəyov cənabları çalışmalıdırlar” (10, s.21).

O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi dövründə qələmə aldığı “Xarici siyasətimiz” məqaləsində yazırdı ki, bugünkü Azərbaycan ən sağlam vücuda malikdir. O yazırdı ki, burada tam əksəriyyəti təşkil edən Azərbaycan türküdür: “Bu millətin özünəməxsus mədəniyyəti var. Mədəniyyətimiz o qədər qüvvətlidir ki, buzdən başqa qonşularımızı təsir altında saxlayıb və saxlamaqdadır. Dilimiz Qafqazda, Xəzər arxasında və Şiçali İranda ümumi bir dildir. Bu dildə Dağıstan qövmləri, ermənilər, bir çox gürcülər və rus mühacirləri danışır; musiqimizdən və teatromuzdan qonşularımız da faydalanırlar. Milli operamız vətəndən dışarılarda da şöhrət tapmağa başladı... Bu hallar mədəniyyətimizin qüvvətliliyinə dəlidir. İndiyə kimi biz məhkum idik, lakin mədəniyyətimiz hakim idi. Yəni qeyri-məcburi olaraq qonşularımız arasında yayılırdı. Bundan sonra ehya olunmuş istiqlalçılıqımız sayəsində mədəniyyətimiz geniş meydan alacaqdır. Böyük Türk irqinə mənsub olduğumuz üçün Türk idarəsinin ədalətini saxladıq; bu gün vətənimizdəki xırda millətlər bizim ilə bərabər yaşamadadırlar, buların hüquqları heç bir qanunla təhdid olunmuyub və olunmayacaqdır. Hökumətimiz ədalət hökumranlığını daimi surtdə təmin etməyə çalışmalıdır” (10, s.45).

Yusif Vəzir “Xarici siyasətimiz” başlıqlı məqaləsinin “Əfkari-ümumiyyə” yarımbaşlığında yazırdı ki, dünyada ən böyük qüvvələrdən birisi əfkari-ümumiyyədir. Topdan, tufəngdən zirehlilərdən də bu qüvvə böyükdür. Odur ki, hər kəs istər ki, bu qüvvəni əlində saxlasın. İstər məhkum, istər hakim. Hökumətlər rəsmi qəzetlər nəşr etməyi və ajansi-teleqraflar ilə əfkari-ümumiyyəni öz tərəfinə çəkmək istəyir. Məhkum millətlər bu yolda daha da çox çalışırlar. Əfkari-ümumiyyəni qazanmaq üçün məhkumların hərəkətləri bəzi vaxt qəribə hallar alır. Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir cocuğa güllə atdığını qəzetdə oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: “Bu cinayət ilə erməni cocuqlarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları osmanlıda qırırlar”. İştə əfkari-ümumiyyə cəlbə üçün qəribə bir hərəkət, lakin bu, adətdənkənar bir işdir. Amma bunun ilə də istifadə edirlər” (10, s.51).

Eyni zamanda, o, bu məqaləsində Qacarlar dövləti, Ermənistan və Gürcüstanla Azərbaycan Cümhuriyyətinin münasibətlərindən bəhs etmişdir. Yusif Vəzir yazırdı ki, Qacarlar dövlətinin rəhbərliyinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına narahatçılıqla yanaşmasının əsası yoxdur. Çünki Azərbaycan dövlətinin hədəfində Təbriz və ətrafını özündə birləşdirmək deyil, mövcud sərhədləri çərçivəsində yaşamaqdır. O, yazırdı:

“Dövlətimiz Azərbaycan adlandığı üçün sui-təfhümlərə səbəb oldu. Halbuki Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur. İranın haqqına təcavüz etmək fikrində deyilik, olmamaşıq və olmayacağıq. Bizim tərəqqi və istirahətimizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluğumuz olacaqdır” (10, s.56).

Yusif Vəzir hesab edirdi ki, Gürcüstan ilə dostluğumuz isə ən təbii bir haldır. O, yazırdı: “Şimalda rus qorxusu və cənubda ola biləcək intriqaalar gürcülər ilə azərbaycanlıları kip dostluğa məcbur edir. İki müstəqil dövlət üçün də hürrriyyətlərinə təcavüz edən qüvvələrə qarşı bir hazırlıq lazımdır. Bu dövlətlər hücum üçün deyil, müdafiə məqsədilə birləşdilər və əqd yaptılar. Bu əqdin sabit qalacağına əminik. İki dövlət arasında olan dostluğun yalnız faydaya bağlı olduğunu söyləmişdik. Gürcüstan-Azərbaycan dostluğunun iki tərəf üçün də böyük faydası var. Şübhə ola bilməz ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan müstəqil yaşamaq istəyir. Böylə olduqda Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xəteri Azərbaycana da toxunacaq. Bu iki məmləkətin hürr yaşaması bir-birinə bağlıdır. Biri asudəliyini itirərsə, o biri də itirmək məcburiyyətindəbulunur. Qafqazın dağlarını Qara dəniz iləXəzər dənizi arasında mütəfiqqə müdafiə etməliyik. Açıq dənizə yolumuz olmadığı üçün ölkəmizin mal ixrac və idxalını Gürcüstan təriqi ilə edəcəyik. Dost bir ölkə bu yolda bizə bizə maneələr təşkil etməyəcək və ya ağır şərtlər qoymayacaq” (10, s.58).

Ermənistanla münasibətlərə gəlinə, o yazırdı ki, ermənilər uydurma “Böyük Ermənistan” iddiasından əl çəkməlidir. Yusif Vəzirə görə, ermənilər bu iddiasından əl çəkərlərsə o zaman Azərbaycanla normal münasibətlərin qurulması da mümkün olacaqdır. Y.Vəzir yazırdı: “Bizim etiqadımız bunadır ki, Qafqazda yaşayan üç böyük millətin faydası yalnız qarşı anlaşmaya bağlıdır. Köhnə ədavəti unutmalıyıq. Siyasət kin və intiqam bilməz. Bugünkü gün həmsərhəd Erministan ilə Azərbaycanın faydası nələr tələb edirsə, onu əmələ gətirməyə çalışmalıyıq. Erməni ilə Azərbaycan müsəlmanının təbiətində bir çox ümumi nöqtələr var. Ermənilər bizim dil və adətləri gözəlcəsinə bilirlər, bizim mədəniyyətimizi təqdir edirlər; məsəl, musiqi və teatromuzdan həzz alırlar. Söz arasında “türkasala” deyə bizim məsələləri işlətməyə alışmışlar. Çox vəqt türkcə danışırlar... Bunlar bunu göstərir ki, iki millət arasında sıxı bir rabitə var. Dostluq ilə yaşamaq üçün böyük bir zəmin mövcuddur. Lakin siyasətin əyri yol ilə getməsi iki millətin dostluğunu və asayişini pozur. Erməni rəhbərləri bizə əl uzatmalıdırlar, kin-kidurəti buraxıb doğru yola gəlməlidirlər. Və əmin olmalıdırlar ki, biz erməni dərd və istəyini avroplailardan tez başa düşürük” (10, s.57-58).

Beləliklə, Yusif Vəzirin Yusif Vəzirin müstəqil Azərbaycan Türk dövlətçiliyi ilə bağlı görüşləri türkcülük çərçivəsindən kənara çıxmamışdır. Belə ki, o, müstəqil Türk dövlətlərinin olması və onların bərabərhüquqlu şəkildə əməkdaşlıq etməsinin tərəfdarı olmuşdur. Ən əsası odur ki, Çəmənəzəminli müstəqil bir Türk dövləti kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin həm daxili, həm də xarici siyasəti ilə bağlı məqalələr yazmış, bununla bağlı fikirlərini təhlil etməyə çalışmışdır. Hər halda Yusif Vəzirin Cümhuriyyətin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı gəldiyi nəticələr, mülahizələr olduqca önəmli olub, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Y.V.Çəmənəzəminlinin islamçılıq ya da dini görüşləri

Y.V.Çəmənəzəminli hesab edirdi ki, Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında din probleminə münasibətdə Türk ictimai fikir tarixində yenilikçi ruh M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, M.Ə.Sabir və başqaları ilə başlamışdır. Belə ki, bu mütəfəkkirlər ilk dəfə, dini xurafat və mövhumata, xüsusilə ikiüzlü ruhanilərə qarşı daha kəskin tənqidi mövqe tutmuşlar. Başqa sözlə, XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri dini sxolastikadan, ilahiyatçı düşüncə tərzindən müəyyən qədər uzaqlaş-

raq dünyəviliyi müdafiə etmişlər. Çəmənəminli yazırdı ki, M.F.Axundzadəni, Q.Zakiri və başqalarını məşğul edən millətə nifaq salan molla-nümələr, xalqı cəhlilə qırıb öldürən həkimlər, şərəfəti özünə sənət edən xainlər, oğrular, əyriyələr olmuşdur. Çəmənəminliyə görə, axundzadələr, zakirlərdən sonra dinə münasibətdə daha obyektiv mövqə tutan, dini xurafat və mövhumatı açıb göstərənlərdən biri milli şairimiz Sabir olmuşdur. Çəmənəminli yazırdı: “Sabir riyakar zahidlərilə daima düşmən idi. Millətin qəflətdə yaşamasını onlara istinad edirdi. Zahidlər də Sabiri təfəkkirdən çəkinmirdilər” (5, s.142).

Onun fikrincə, müsəlmanla Allaha arasındakı münasibətə qarışan, möminləri İslamın əsil mahiyyətindən uzaqlaşdıran riyakar ruhanilər elə şərait yaratmışdılar ki, heç kəs cəsərət edib onların doğru olmayan sözlərinə qarşı fərqli, əks söz də deyə bilmirlər. Çəmənəminli “Qulluq və əsrilik” (1914, Aşqabad) adlı məqaləsində yazırdı: “Bir müsəlman cəmiyyətinin məclislərinə gedərdim. Otağın yuxarı tərəfində həmşə iki molla oturardı və onlardan aşağı sağ və sol divarların qabağındakı döşəkcələrin üstündə cəmiyyətin qeyri-üzləri əyləşərdilər. Bir məsələ müzakirəyə qoyulduqda ən əvvəl, əlbəttə, mollaların rəyi sual olardı. Bunların hərəsi öz rəyini bildirərdi. Qeyri üzlərə gəldikdə biri öz fikrini bəyan etməyə cürət etmərdi” (5, s.340).

“Bunun səbəbi nədir ki, yazıq üzlər fikirsiz, şəxsi rəysiz, cəsərsiz qul halına gəliblər?”- deyərək sual edən Çəmənəminli özü buna belə cavab verirdi ki, islamın mahiyyətini dərinləndirən bilməməyimiz, eləcə də “böyük dura-dura kiçik danışmaz” kimi ev tərbiyəmiz biz türkləri bu hala gətirib çıxarmışdır. Onun fikrincə, milli-dini adət-ənənələrimizdən uzaqlaşmağımızın nəticəsidir ki, indi sözün həqiqi mənasında müdriklər deyil, hansısa təsadüfi “mollalar” və “ağsaqqallar” məclislər də baş tərəfdə oturlar. Bu baxımdan o, sözünün doğruluğunu isbat etmək üçün yazırdı ki, bir müsəlman məhəlləsinə gedin, oturun otağın bir guşəsində qapıdan girənə diqqət yetirin: “Molla içəri girən kimi gedəcək yuxarı başa. O ki qaldı qeyri adamlara, bunlar otağa daxil olduqda, bir az duruxacaqlar. Bilirsiniz, duruxanda nə fikir eləyirlər? Özlərinə yer axtarırlar. Məclisin yuxarı başı (mollanın ətrafı) həmişə boş olar, lakin oraya getməyə cürət etməzlər: orada “böyük” oturur” (5, s.340).

Çəmənəminli hesab edirdi ki, müsəlmanlar dünyəvi elmləri öyrənmədikləri, nadan qaldıqları müddətcə ruhanilər və despotik şahların əllərində oyuncaq olacaqlar. Onun fikrincə, bundan qurtulmaq üçün müsəlmanlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri elm və mədəniyyət arxasınca getməlidir. O, yazırdı: “Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəcək. Məzhəbbazlıq heç bir milləti xoşnəticəliyə çıxarmadı, bizi də çıxarmayacaq. Bu yükün nə dərəcə batil olub, insanları fot olmağa məcbur etməyi gün kimi aşkardır. Dəlil istəyirsinizsə, din və kilsə tarixlərini oxuyun. Onda görəcəksiniz ki, məzhəbbazlıq nifaq və fəsadın çeşməsidir” (5, s.347).

O, ümumilikdə dində islahatın aparılması fikrini qəbul etmərdi. Çəmənəminli yazırdı: “Bəzi mütəfəkkirlərimizin “müsəlman Lüteri” gözləməsi də yaxşı fikir gərəkdir olmasın. Özündən müştəbeh olmuş bir divanə çıxıb yeni bir məzhəb icad etməsindən başqa Lüter məsələsi ayrı işə müvafiq ola bilməz. Mühüm bir Lüter axtarıb ona tabe xəyalında olunca, yaxşı deyilmi hər bir dolaşqı dini və milli məsələlərimizi zəmanəyə və ağıla müvafiq özümüz həll edək?” (5, s.348).

O, yazırdı: “Ey dini firqələr! İslamiyyəti hər şeydən qabaq tutursunuz. Bizim dediyimiz sizin əqidəyə zidd deyil. Əlimizdə milli idarə olsa, din şərəfəti də artar. Köhnə idarə tərəfindən dinimiz hər an, hər dəqiqə təhqir olunurdu. Yeni idarə üçün çalışılmalı ki, tahi bir də o qədim vaxtlat geri qayıtmasın” (10, s.24). Onun mülahizələrindən belə anlaşılırdı ki, ümumiyyətlə tamamilə dindən imtina edilməsə də, ancaq dini ictimai-siyasi həyatdan uzaqlaşdırıb məscidlərdən kənara çıxmasına yol verilməməlidir.

Bu prizmadan Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Çəmənəminli yazırdı ki, Türk-

Müsəlman aləmində Azərbaycan xalqı milli və dini kimliyini dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirmiş, ölkənin idarə olunmasında şəriətə deyil, dünyəvi qanunlara, yəni sekulyar dövlət quruluşuna üstünlük vermişlər: “Burada Rusiya və Avropada məşhur olan qanun məhkəməsi daha da ədalətli şəkildə qoyuldu. Millətlər, cinslər və siniflər bərabərliyi də fələn tanındı” (5, s.256). Bir sözlə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dinə münasibəti dünyəvi modellə üst-üstə düşmüşdür.

Ümumilikdə, Çəmənəminlinin dinə münasibəti ondan ibarət idi ki, bu məsələdə etiqad azadlığı olmalıdır. Yəni heç bir fərd inancına görə hər hansı təzyiqa və zorakılığa məruz qalmamalı, ölkədə dini dözümlülük hökm sürməlidir. O, yazırdı: “Çünki din insan ilə Allahın əlaqəsinə dair bir şeydir. Din müqəddəs bir yoldur ki, insanın gizli sirlərini, dua və diləklərini Allahın hüzuruna aparır. Bu yolu hərə özünə bir növ təsəvvür edir. Din bir aləmdir ki, oraya dünya qanunlarının qarışmağı lazımsızdır. Allah ilə insanın arasına girmək insanın azadlığına xətər yetirir” (5, s.222).

Deməli, Çəmənəminli ictimai-siyasi görüşlərində əsasən türkcülüyü və müasirliyi müdafiə etmiş, milli dövlət tərəfdarı olmuşdur. Xüsusilə, o, Sovet Azərbaycanında yaşayana qədər türkcülük və yeniləşmə məsələsində dəyişilməz mövqe sərgiləmiş, islamçılığa isə bir qədər fərqli yanaşmışdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərində bəzi hallarda ziddiyyətlər müşahidə olunur. Buna əsas səbəb də, digər mütəfəkkirlərimiz kimi, onun ən azı üç fərqli quruluşda yaşayıb yaratması olmuşdur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, onun Çar Rusiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarında türkcülük və yeniləşmə ideyaları ön planda olmuş, islamçılıq məsələsində isə loyallıq mövqedən yanaşmışdır. Ancaq Cümhuriyyətin süqutundan sonra bir müddət Avropada yaşayan və daha sonra zorla sovetləşdirilmiş Quzey Azərbaycana dönən Çəmənəminli islamçılığa münasibətdə daha radikal mövqe tutmaqla yanaşı, “azəriçilik” nəzəriyyəsini də təbliğ etmişdir.

Qeyd edək ki, onun Sovet Azərbaycanı dövründə təbliğ etdiyi “azəriçilik” nəzəriyyəsi türklüyə əsaslanırsa da müəyyən qədər qüsurly olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin adından qaynaqlanan azəriçilik nəzəriyyəsinə əsasən antik dövrdə mövcud olmuş mağların təlimini zərdüştüklə əlaqələndirmiş və qədim Azərbaycan xalqının dini-fəlsəfi təliminin də atəspərəstlik olduğuna inanmışdır. Doğrudur, o bu zaman zərdüştlüyün farslara aid olmadığını, ancaq Midiyanın süqutundan sonra farslar tərəfindən təhrif olunduğunu iddia etmişdir. Bu baxımdan onun qədim dövrdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixini araşdırılmağa yönəldilmiş tədqiqatlarında muğlar və ona aid etdiyi zərdüştlük mühüm yer tutmuşdur.

Bütövlükdə, bəzi yanlışlıqlara baxmayaraq Y.V.Çəmənəminlinin Türk dünyagörüşünün, Türk fəlsəfəsinin, türk mədəniyyətinin yenidən dirçəlişində xeyli payı olmuşdur. O, Türkcülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində səmimi olmuş, bu yolda uzun müddət mücadilə vermişdir. Doğrudur, Sovet Rusiyasının işğalı altında olan Quzey Azərbaycana döndükdən sonra bu məsələlərdə müəyyən korrektələr etmək məcburiyyətində qalmışdır. Ancaq Yusif Vəzir hər nə qədər türkcülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində müəyyən qədər fikirlərində dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qalsa da, Sovet Rusiyasının repressiyasından qurtula bilməmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yusif Vəzir Çəmənzəminli: bibliografiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva.- Bakı, 2017
2. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Çəmənzəminli (həyatı və yaradıcılıq yolu). Bakı, Elm, 1981
3. Vəzirov Orxan. Atam Yusif Vəzir Çəmənzəminli haqqında. Bakı, Azərənəşr, 1997
4. Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı, Azərənəşr, 1993
5. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, AVRASIYA-PRESS, 2005
6. Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2017
7. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2016
8. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, AVRASIYA-PRESS, 2005
9. Cəfərov Nazim. Milli-ictimai fikir tariximizdən (1914 – fevral, 1917). Bakı, Azərənəşr, 1993
10. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... Bakı, Gənclik, 1994
11. Çəmənzəminli Y.V. Romanları. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1968
12. İbrahimli Əli. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və milli məsələ. Bakı, “Qartal”, 2002

Фаиг Алекперли

ФИЛОСОФСКИЕ-ИСТОРИЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ЮСИФА ВАЗИРА ЧАМАНЗАМИНЛИ

РЕЗЮМЕ

Противоречия в нравственных и социальных воззрениях Ю.В.Чеманзаминли – это как минимум три его отличия, связанные с проживанием и творчеством в этой структуре. Турецкий в своих общественно-политических и философских воззрениях в царской России и Азербайджанской республике на первом плане стояли идеи новаторства и модернизации, а в вопросе исламизма он с лояльной позиции подходил. Однако после обретения государством независимости Чаманзаминли, некоторое время проживший в Европе, был насильственно депортирован в Советский Союз, а господин Гузей вернулся в Азербайджан. Что касается более радикальной позиции по отношению к низовому исламу, то он также проповедовал «азербайджанскую культуру». Теория «азеризма», которую он проповедовал во времена Советского Азербайджана, основана на тюркизме, но даже в этом случае она в определенной степени ошибочна. Таким образом, азербайджанская политика, которая кипит от имени Азербайджанского государства, в основном заключается в том, что образование магов, существовавших в период тиков, было связано с зороастризмом и древним народом Азербайджана. Он считал, что его религиозно-философское образование было также верно. Правда, в то время зороастризм принадлежал не персам, а мидийской династии, после чего персы утверждали, что он испорчен. С этой точки зрения его исследования истории философии и общественной мысли народа Азербайджана в древности, Великих Моголов и приписываемого им зороастризма заняли важное место в направленных на это исследованиях. В целом возрождаются тюркское мировоззрение, турецкая философия, турецкая культура Ю.В.Чеманзаминли, в котором он внес немалый вклад в шину. Он был искренен в вопросе тюркизма и национальной независимости Азербайджана и долго боролся на этом пути.

Цель – проанализировать философские и социальные взгляды Ю. В. Чамензаминли, в том числе идеи тюркизма и туранизма.

Методология – сравнительный анализ, преемственность, передача идей, анализ.

Результаты исследования – поиски согласования идей Ю.В.Чамензаминли с общественно-политическими и идеологическими требованиями современной эпохи.

Ключевые слова: исламизм, национальное просвещение, критика, европеизм, тюркизм, азербайджанство

**IN THE WORLDVIEW OF YUSIF VAZIR CHAMANZAMINLI
PHILOSOPHICAL-HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL ISSUES**

ABSTRACT

The contradictions in Y.V.Chemanzaminli's moral and social views are his at least three differences. It is related to living and creating in this structure. Turkish in his socio-political and philosophical views in Tsarist Russia and the Azerbaijan Republic. The ideas of innovation and modernization were in the foreground, and in the matter of Islamism, he was from a loyal position. has approached. However, after the independence of the state, Chamanzaminli, who lived in Europe for a while, was forcibly deported to the Soviet Union. Mr. Guzey returned to Azerbaijan. Regarding taking a more radical position in relation to grass-roots Islam, "He also preached" Azeri culture". The theory of "Azeriism" that he preached during the Soviet Azerbaijan era is based on Turkicisms. Even so, it has been flawed to a certain extent. Thus, the Azeri policy, which boils on behalf of the state of Azerbaijan, is mainly The education of the Maghs, who existed in the Tic period, was connected with Zoroastrianism and the ancient people of Azerbaijan He believed that his religious-philosophical education was also true. It is true that at that time Zoroastrianism did not belong to the Persians, but to the Midian dynasty. After that, the Persians claimed that it was corrupted. From this point of view, his research of the history of philosophy and social thought of the people of Azerbaijan in ancient times. Mughals and the Zoroastrianism they attributed to him have occupied an important place in the studies directed to this. On the whole, Y.V.Çamen's Turkish worldview, Turkish philosophy, and Turkish culture are revived. He had a considerable share in the tire. He was sincere in the issue of Turkism and Azerbaijan's national independence, and fought for a long time on this path.

Purpose – The goal is to analyze Y.V.Çamenzaminli's philosophical and social views, including the ideas of Turkism and Turanism.

Methodology – comparative analysis, succession, transfer of ideas, analysis.

The results of the research – searching for reconciliations between the ideas of Y.V.Çamenzaminli and the socio-political and ideological requirements of the contemporary era.

Keywords: *Islamism, national enlightenment, criticism, Europeanism, Turkism, Azerbaijanism*